

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र

सत्र ५

ई-बँकिंग – V

(Skill Enhancement Course SEC-I : E-Banking (V))

सत्र ६

ई-बँकिंग – VI

(Skill Enhancement Course SEC-II : E-Banking (VI))

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार सुधारित अभ्यासक्रम
शैक्षणिक वर्ष २०२४-२५ पासून

बी. ए. भाग-३

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०२४

बी. ए. भाग-३ (सत्र-५ : ई-बॅकिंग; सत्र-६ : ई-बॅकिंग)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : --

● ●

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

● ●

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

● ●

ISBN ---

* दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) प्रकाश पवार

राज्यशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. विद्याशंकर

कुलगुरू, केएसओयू,
मुक्तगंगोत्री, म्हैसूर, कर्नाटक-५७० ००६

डॉ. राजेंद्र कांकरिया

जी-२/१२१, इंदिरा पार्क,
चिंचवडगांव, पुणे-४११ ०३३

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

डॉ. संजय रत्नपारखी

डी-१६, शिक्षक वसाहत, विद्यानगरी, मुंबई विद्यापीठ,
सांताक्रुझ (पु.) मुंबई-४०० ०९८

प्रा. (डॉ.) कविता ओझा

संगणकशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) चेतन आवटी

तंत्रज्ञान अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. एस. महाजन

अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एस. देशमुख

अधिष्ठाता, मानव्य विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) श्रीमती एस. एच. ठकार

प्रभारी अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्या (डॉ.) श्रीमती एम. व्ही. गुळवणी

प्रभारी अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. ए. एन. जाधव

संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्रीमती सुहासिनी सरदार पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. के. बी. पाटील (सदस्य सचिव)

प्र.संचालक, दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अध्यक्ष : डॉ. जयवंत शंकरराव इंगळे

प्रा. डॉ. एन. डी. पाटील कॉलेज, मलकापूर, ता. शाहूवाडी, जि. कोल्हापूर

- डॉ. विद्यावती प्रल्हाद कट्टी
अर्थशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
- डॉ. प्रभाकर तानाजी माने
जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर
शिरोळ-वाडी रोड, जयसिंगपूर, जि. कोल्हापूर
- डॉ. पी. एस. कांबळे
अर्थशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
- डॉ. अनिल धोंडिराम सत्रे
मोहनराव पतंगराव पाटील महाविद्यालय,
बोरगांव, ता. वाळावा. जि. सांगली
- डॉ. मनोहर आप्पासाहेब कोरे
विलिंग्डन कॉलेज,
सांगली
- डॉ. अनिलकुमार कृष्णराव वावरे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज,
सातारा
- डॉ. संतोषकुमार बबनराव यादव
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. हणमंत एन. कठारे
अर्थशास्त्र विभाग,
राजाराम कॉलेज, जि. कोल्हापूर
- डॉ. प्रकाश कृष्णा टोने
सावित्रीबाई फुले महिला महाविद्यालय,
सातारा
- डॉ. रमेश गणेशराव दंडगे
अर्थशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
- डॉ. किरण शंकर पवार
सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय, मुरगूड,
ता. कागल, जि. कोल्हापूर
- डॉ. मोहन गोविंद सदामते
अर्थशास्त्र विभाग,
क्रांतिअग्रणी जी. डी. बापू लाड कॉलेज, कुंडल, जि. सांगली
- डॉ. सचिन आप्पासाहेब सरदेसाई
राजा श्रीपतराव भगवंतराव महाविद्यालय,
औंध, जि. सातारा
- डॉ. मोहन नरहर पंडितराव
यशोदीप ८५, मंगेशकर नगर, सुभाष रोड,
मंगळवार पेठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना

शैक्षणिक वर्ष २००७ पासून शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्या वतीने दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्रामार्फत बहिस्थ विद्यार्थ्यांसाठी दूरशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. त्या अनुषंगाने बी.ए. भाग-३ अर्थशास्त्र विषयाच्या विद्यार्थ्यांसाठी विद्यापीठाने तज्ञ लेखकांची नेमणूक करून विविध पुस्तके प्रकाशित केली आहेत. बी.ए.भाग-३ अर्थशास्त्र विषयाच्या विद्यार्थ्यांसाठी सेमिस्टर पाच आणि सहा साठी स्किल एनहान्समेंट कोर्स (SEC) सुरू केला आहे. सेमिस्टर पाचसाठी ई-बँकिंग आणि सेमिस्टर सहासाठी वित्तीय सेवा हा अभ्यासक्रम निश्चित केली आहे. या अभ्यासक्रमावर आधारित ही पुस्तिका तयार करण्यात आली असून सत्र पाच मधील अभ्यासक्रमात ई-बँकिंगचे प्रकार, क्रेडिट कार्ड आणि डेबिट कार्डची वैशिष्ट्ये, गुण आणि दोष यांची माहिती दिली आहे. तसेच NEFT, RTGS, CTS या बाबींची वैशिष्ट्ये आणि महत्त्व स्पष्ट केले आहे. बँकिंग क्षेत्रातील सायबर गुन्हेगारीतील माहिती दिली आहे. सत्र सहामध्ये वित्तीय सेवांचे महत्त्व, बँकिंग सेवा, म्युच्युअल फंडाचे महत्त्व आणि प्रकार, मर्चंट बँकांच्या वित्तीय सेवा, विमा व्यवसायांचे महत्त्व या बाबींची माहिती दिली आहे. विद्यार्थ्यांना समजेल अशा सोप्या भाषेत सर्व प्रकरणे लिहिली आहेत. बँकिंग व्यवहार करताना विद्यार्थ्यांना या पुस्तिकेचा खूपच उपयोग होणार आहे. सर्व विद्यार्थी, शिक्षक आणि इतर वाचकांना सदरचे पुस्तक मार्गदर्शन ठरेल असा विश्वास वाटतो.

• संपादक •

प्रा (डॉ.) जे. एस. इंगळे

प्रा. (डॉ.) एन. डी. पाटील महाविद्यालय, मलकापूर

ता. शाहूवाडी, जि. कोल्हापूर

□□□

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

सत्र-५ : ई-बँकिंग
सत्र-६ : ई-बँकिंग
बी. ए. भाग-३

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
सत्र-५	
प्रकरण-१ : ई-बँकिंग भाग १ डॉ. प्रसाद पां. दावणे, सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	१
प्रकरण-२ : ई-बँकिंग भाग २ श्री. ऋषिकेश सुर्यवंशी 'मानस' शिवशक्ती मैदानाशेजारी, बार्शी, जि. सोलापूर	२१
.....	
सत्र-६	
प्रकरण-३ वित्तीय सेवा - भाग १ डॉ. रोहिणी देशपांडे	३७
प्रकरण-४ वित्तीय सेवा - भाग २ डॉ. प्रसाद पां. दावणे, सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	६५

• संपादक •

प्रा (डॉ.) जे. एस. इंगळे
प्रा. (डॉ.) एन. डी. पाटील महाविद्यालय, मलकापूर
ता. शाहूवाडी, जि. कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
-------------	---------------	-------------

सत्र ५ : ई-बँकिंग

प्रकरण-१	१
ई-बँकिंग - भाग १	

प्रकरण-२	२२
ई-बँकिंग - भाग २	

सत्र ६ : ई-बँकिंग

प्रकरण-३	४०
वित्तीय सेवा - भाग १	

प्रकरण-४	६९
वित्तीय सेवा - भाग २	

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. विद्यार्थ्यांकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर विद्यार्थ्यांना काय माहीत होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०२४-२५ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

प्रकरण - १

ई-बँकिंग-I (E-Banking)

- 1.1. E-Banking-Meaning and Features
- 1.2. Types of Banking
- 1.3. Credit Card- Features, Merits and Demerits
- 1.4. Debit Card - Features, Merits and Demerits
- १.१. ई-बँकिंग-अर्थ आणि वैशिष्ट्ये
- १.२. बँकिंगचे प्रकार
- १.३. क्रेडिट कार्ड- वैशिष्ट्ये गुण आणि तोटे
- १.४. डेबिट कार्ड - वैशिष्ट्ये गुण आणि तोटे

प्रस्तावना -

अलीकडील काळात बँकिंग क्षेत्रात अनेक क्रांतिकारी बदल झालेले आहेत. यामध्ये आर्टिफिशियल इंटेलिजन्सचा वापर वाढलेला आहे. विविध कार्यासाठी व सेवेसाठी मोठ्या प्रमाणात इंटरनेट, माहिती तंत्रज्ञान यांचा दैनंदिन व्यवहारात वापर वाढलेला आहे. यातूनच डिजिटल साक्षरता, बँकिंग साक्षरता, मोठ्या प्रमाणात वाढल्याने आज ई-बँकिंग हे क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात प्रगत होताना दिसून येत आहे. म्हणूनच आज ई- बँकिंग ही काळाची गरज बनलेली आहे.

विषय विवेचन-

प्रस्तुत घटकांमध्ये आपण ई-बँकिंगची वैशिष्ट्ये, अर्थ, प्रकार तसेच क्रेडिट कार्डची वैशिष्ट्ये, फायदे, तोटे तसेच डेबिट कार्डची, वैशिष्ट्ये, फायदे, तोटे इत्यादी घटकांचा आपण अभ्यास करणार आहोत.

१.१. ई-बँकिंगचा इतिहास-

जगामध्ये प्रथमतः ई-बँकिंगची सुरुवात १९९४ मध्ये स्टॅनफोर्ड फेडरल क्रेडिट युनियनने पहिली इंटरनेट बँकिंग वेबसाइट सुरू केली. खऱ्या अर्थाने १९९० च्या दशकात ऑनलाइन बँकिंगची खरी सुरुवात झाली. त्याचबरोबर १९९० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात भारतात इंटरनेट बँकिंगचे आगमन झाले. ICICI ही पहिली बँक होती ज्याने १९९६ मध्ये आपल्या ग्राहकांना इंटरनेट बँकिंगची ओळख करून दिली. इंटरनेटच्या कमी किमती आणि इलेक्ट्रॉनिक मीडियाबद्दल जागरूकता वाढल्याने, ऑनलाइन बँकिंगची स्थापना १९९९ मध्येच झाली. ऑनलाइन बँकिंग सुविधा प्रथमतः १९९६ मध्ये ICICI बँकेने सुरू केली.

आजच्या प्रगत युगामध्ये बँकिंग क्षेत्रातील ऐतिहासिक बदल म्हणजे ई-बँकिंग होय. ई-बँकिंग क्षेत्र गतिमान झालेली दिसून येते. त्यामुळे बँकिंग क्षेत्रातील हा सर्वात मोठा बदल दिसतो ज्यामुळे ग्राहकांना अनेक घरबसल्या बँकिंग सोयी सुविधा मिळतात. वेळेची बचत होते. कोणतेही आर्थिक

व्यवहार सोयीस्कर सुरक्षितपणे मोबाईलद्वारे, इंटरनेटद्वारे करता येतात त्यामुळे आज संपूर्ण समाजाचा कल हा ई-बँकिंग कडे जात आहे व आज प्रत्येक व्यक्तीकडे मोबाईल असल्यामुळे आधी ई-बँकिंगच वापर करून आज अनेक छोटे-मोठे व्यवहार आपणास आर्थिक व्यवहार करता येतात.

ई-बँकिंग-अर्थ आणि वैशिष्ट्ये- (E-Banking-Meaning and Feature)

ई-बँकिंगचा अर्थ ही बँकिंग मधील 'ई' अक्षर इलेक्ट्रॉनिक साठी वापरले जाते. ई-बँकिंग ची पूर्ण रूप म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग होय सामान्यपणे इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा वापर करून केल्या जाणाऱ्या बँक व्यवसायाला ई-बँकिंग असे म्हणतात.

वेगळ्या शब्दात माहिती तंत्रज्ञानाची आधुनिक साधने वापरून बँक सेवा पुरवण्याच्या व्यवसायाला ही बँकिंग असे म्हणतात ही बँक आपल्या सर्व प्रकारच्या व्यवहाराची पूर्तता करण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा वापर करतात ग्राहकांशी इतर बँकांशी आणि मध्यवर्ती बँकेची व्यवहार करताना या बँका इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीचा वापर करतात

खात्याची चौकशी करणे, पैसे भरणे, पैसे काढणे, रकमेचे हस्तांतरण करणे यासारखे व्यवहार ई- बँकिंगमुळे तत्परतेने पार पडतात. ई-बँकिंगमुळे प्रत्येक वेळी ग्राहकांना बँकेत जाण्याची गरज पडत नाही. ई-बँकिंगमध्ये ग्राहकांच्या विविध गरजा पूर्ण करणारे विविध प्रकार आहेत ज्यांचे निराकरण ऑनलाइन ई-बँकिंगमध्ये केले जाऊ शकते, तुमचा एटीएम पिन बदलणे, मिनी स्टेटमेंट मिळवणे, तुमचे वैयक्तिक तपशील अपडेट करणे, शिल्लक चौकशी किंवा खाते स्टेटमेंट प्रिंट करणे यासारख्या गैर-आर्थिक व्यवहारांसाठीही ई-बँकिंग उपयुक्त आहे. मूलतः, ते कोणत्याही व्यवहाराचा संदर्भ देते ज्यामध्ये तुमच्या खात्यात किंवा खात्यातून निधीची कोणतीही हालचाल होत नाही.

ई-बँकिंग-अर्थ -

१. ई-बँकिंग म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक बँकिंगहोय. इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा वापर करून केला जाणारा बँक व्यवसाय म्हणजे ई-बँकिंग होय.
२. जेव्हा बँक सेवा पुरवण्याच्या व्यवस्थेत माहिती तंत्रज्ञानाची अत्याधुनिक साधने वापरली जातात तेव्हा त्यास ई-बँकिंग असे म्हणतात.
३. ई-बँकिंग ही बँक किंवा वित्तीय संस्था आणि त्यांचे ग्राहक यांच्यातील एक व्यवस्था आहे जी इंटरनेटवर एनक्रिप्टेड व्यवहार सक्षम करते.
४. विद्युतीय साधनांच्या साहाय्याने करण्यात येणाऱ्या आर्थिक व्यवहारांना ई-बँकिंग किंवा इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग असे म्हणतात.
५. इंटरनेट बँकिंग ज्याला ऑनलाइन बँकिंग किंवा ई-बँकिंग म्हणून देखील ओळखले जाते किंवा नेट बँकिंग ही बँक आणि वित्तीय संस्थांद्वारे ऑफर केलेली एक सुविधा आहे जी ग्राहकांना इंटरनेटवर बँकिंग सेवा वापरण्याची परवानगी देते.

इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग म्हणून ओळखले जाणारे ई-बँकिंग वित्तीय सेवांमध्ये तंत्रज्ञानाचे एकीकरण करून पारंपारिक बँकिंगमध्ये क्रांती घडवून आणते. या डिजिटल उत्क्रांतीमुळे ग्राहकांना नेट बँकिंग किंवा मोबाईल ॲप वापरून इंटरनेटद्वारे बँकिंग सेवा सोयीस्करपणे वापरता येतात.

इंटरनेट बँकिंग (आंतरजालीय बँकिंग) आणि ई-बँकिंग यांमध्ये फरक आहे. इंटरनेट बँकिंग ही एक अंकीय भूगतान प्रणाली (डिजिटल पेमेंट सिस्टिम) असून याद्वारे आंतरजालाच्या साह्याने वित्तीय किंवा बिगरवित्तीय व्यवहार केले जातात. ई-बँकिंगमध्ये विद्युतीय साधनांच्या साह्याने आर्थिक व्यवहार केले जातात. आंतरजालीय बँकिंग हि ई-बँकिंगचाच एक प्रकार असल्याचे मानले जाते.

ई-बँकिंगची वैशिष्ट्ये:-

१. **खाते व्यवस्थापन**- ई-बँकिंग वापरकर्त्यांना चालू आणि बचत खाती, क्रेडिट कार्ड आणि कर्जासह एकाच ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मवरून विविध खाती सहजतेने व्यवस्थापित करण्याची परवानगी देते.
२. **निधी हस्तांतरण**- ई-बँकिंगचे आणखी एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते NEFT, RTGS, IMPS किंवा UPI मोडद्वारे जलद आणि सुरक्षित निधी हस्तांतरण सक्षम करते.
३. **देयक प्रदान**- ऑनलाइन बँकिंग बिल पेमेंट सुलभ करते, वापरकर्त्यांना युटिलिटी बिले, क्रेडिट कार्ड पेमेंट, कर्ज परतफेड, ऑनलाइन मोबाइल रिचार्ज इ.
४. **ऑनलाइन विधाने आणि सूचना**- ई-बँकिंग पेपर स्टेटमेंटची गरज दूर करून, ऑनलाइन खाते विवरणांमध्ये प्रवेश प्रदान करते.
५. **२४/७ उपलब्धता**- २४/७ सुलभतेसह, ई-बँकिंग वापरकर्त्यांना त्यांची खाती व्यवस्थापित करण्यास आणि त्यांच्या सोयीनुसार कोटूनही व्यवहार करण्यास अनुमती देते.
६. **निधी हस्तांतरित करणे**- ई-बँकिंग खात्यांमध्ये जलद निधी हस्तांतरण प्रदान करते, प्रत्यक्ष बँक भेटीशिवाय कार्यक्षमता आणि सुविधा सुनिश्चित करते.
७. **कधीही आणि कोटूनही बँकिंग व्यवहार करता येतात**- ई-बँकिंगची हे सर्वात महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. ई-बँकिंगच्या माध्यमातून कधीही आणि कोटूनही बँकिंग व्यवहार करणे सुलभ झाले आहे. ई-बँकिंग २४/७ अशी बँकिंग व्यवस्था झाले आहे म्हणजे आठवड्यातील सात ही दिवस आणि दिवसाची २४ तास बँकिंग सुविधा उपलब्ध झाले आहे. ई-बँकिंग मुळे व्यवहारासाठी ठिकाण आणि वेळेची मर्यादा संपुष्टात आली आहे. ग्राहकाला आपली बँकिंग व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी बँकेत प्रत्यक्ष जावे लागत नाही ग्राहक कधीही आणि कुठेही इंटरनेटच्या साह्याने आपल्या मोबाईल, लॅपटॉप, आणि कम्प्युटरच्या माध्यमातून आपल्या अनेक आर्थिक व्यवहार पूर्ण करू शकतो.
८. **तत्पर सेवा**- ई-बँकिंग सुविधामुळे ग्राहकाला इंटरनेटच्या साह्याने आपले सर्व आर्थिक व्यवहार पूर्ण करता येतात त्यामुळे पाहिजे त्यावेळेस ग्राहक इंटरनेटच्या मदतीने ऑनलाइन बँकिंग सुविधांचा लाभ घेऊ शकतो, अधिक जलद गतीने बँकिंग व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी ग्राहक ही बँकिंगचा वापर जास्त करत आहे तसेच बँकिंगमुळे आर्थिक व्यवहार सुलभ व सुरक्षित होत असल्याने तसेच तत्पर होत असल्याने ई-बँकिंग ही काळाची गरज बनली आहे.
९. **सेवेची जागतिकीकरण**- बँकिंग व्यवसायातील ई-बँकिंग सुविधांच्या वापरामुळे बँकिंग व्यवसायाला आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठ उपलब्ध झाले आहे या सुविधामुळे बँका या आपल्या ग्राहकांना आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या सेवा स्थानिक, राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर उपलब्ध करून देत आहेत. ई-बँकिंगमुळे ग्राहकांच्या बँक व्यवहारातील विशिष्ट भूप्रदेशाची मर्यादा संपुष्टात आले आहे.

१०. **ग्राहकांना चांगली सेवा देणे-** ई-बँकिंग सुविधामुळे ग्राहकांना त्वरित बँकिंग सेवा पुरवल्या जातात तसेच ई-बँकिंगमुळे ग्राहकांना एकाच वेळी उच्च तंत्रज्ञानाच्या साह्याने अनेक बँकिंग सेवा तत्पर, चांगल्या आणि दर्जेदार प्रकारच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात त्यामुळे चांगल्या सेवा दिल्यामुळे ग्राहकांच्या मनामध्ये ई-बँकिंग विषयी विश्वास निर्माण होत आहे, त्यामुळे बँक आणि ग्राहकांच्यातील बँकिंग नाते अधिक दृढ होत आहे.
११. **बँकिंग स्पर्धेत जाण्यास मदत होते-** ई-बँकिंग सुविधामुळे बँकेच्या व्यवसायात खूप मोठ्या प्रमाणात वाढ होऊन कार्यक्षेत्र वाढते तेव्हा बँका बँकांमध्ये अधिकाधिक ग्राहक मिळवणे, बँकाचे कार्यक्षेत्र वाढवणे आणि सेवांची व्याप्ती वाढवण्यासाठी स्पर्धा होती ई- बँकिंगमुळे सर्व बँकांना आपल्या ग्राहकांना, दर्जेदार सेवा उच्च तंत्रज्ञानाच्या साह्याने लगेच पुरवता येतात त्यामुळे वाढत्या बँकिंग व्यवसायातील स्पर्धेला सामोरे जाण्यासाठी ई- बँकिंग हा एकमेव पर्याय ठरू शकतो.
१२. **बँक व्यवहाराचा खर्च कमी-** ई-बँकिंग पद्धतीत उच्च तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो. सर्व आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा अवलंब केला जातो त्यामुळे कागदपत्रे व भले मोठे लेझर यांच्यावरील खर्च कमी होतो. त्यामुळे बँकिंग व्यवसायाचा खर्च कमी येतो व ग्राहकाला सुद्धा ई-बँकिंग करण्यासाठी कोणतेही चार्जेस किंवा खर्च करावा लागत नाही.
१३. **ग्राहकांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते -** ग्राहकांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ ही ई-बँकिंग सुविधामुळे मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. अनेक ग्राहक आज ई-बँकिंगच्या सुविधांचा लाभ घेऊन आपले आर्थिक व्यवहार कमी कालावधीत पूर्ण करीत आहेत त्यामुळे या सेवेचा लाभ घेण्यासाठी ग्राहकांच्या संख्येत वाढ दिवसाने दिवस वाढत आहे.
१४. **बँकिंग सेवांच्या व्याप्तीत वाढ होत आहे-** ई-बँकिंग सेवा मुळे ग्राहकांचे वाढत्या आर्थिक गरजा पूर्ण करणे सहज शक्य होत आहे तसेच ग्राहकांच्या नवीन गरजा निर्माण होत आहे त्यामुळे अशा वाढत्या गरजा तत्परतेने पूर्ण करण्यासाठी ई- बँकिंगचा मोठ्या प्रमाणात वापर होत आहे अलीकडे ई- बँकिंगच्या मार्फत पैसे पाठवणे, पैसे घेणे, तसेच इलेक्ट्रॉनिक मार्फत लाईट बिल भरणे, फोन बिल भरणे, फास्टटॅक असे अनेक आर्थिक व्यवहार ई- बँकिंग मार्फत केले जातात.
१५. **कॅशलेस बँकिंग -** ई-बँकिंगच्या माध्यमातून जे आर्थिक व्यवहार होतात ते डिजिटल होत असल्यामुळे कॅशलेस मोठ्या प्रमाणात व्यवहार होत आहेत यामुळे नोटा खराब होणे, पैशाची होणारी चोरी असे अनेक धोके उद्भवू शकतात म्हणून यासाठी सर्वोत्तम पर्याय हा ई-बँकिंग असू शकतो.
१६. **संगणक व इंटरनेटचा वापर-** आधुनिक काळात बँक व्यवसायात संगणक व इंटरनेटचा वापर केला जातो बँकांच्या कारभाराच्या सर्व नोंदी संगणकामध्ये केल्या जातात. देशातील व जगातील सर्व बँका संगणक इंटरनेट द्वारे जोडले आहे पैसे भरणे, पैसे काढणे, पैशाचे हस्तांतरण, खात्याची चौकशी, यासारखे व्यवहार इंटरनेटद्वारे करू शकतो. बँकिंग क्षेत्रात संगणकाचा वापर व्यापक प्रमाणात वाढला आहे.
१७. **वेळेची बचत होते-** ई- बँकिंगमुळे वेळेची बचत झाली आहे. ग्राहक घर बसल्या आर्थिक व्यवहार करू शकतो. रांगेत उभे राहावे लागत नाही. दिवसातील २४ तास केव्हाही कुठेही व्यवहार

करता येतो. प्रवासात बँकेत जाण्याची गरज नाही, वेळेची बचत होते म्हणून ई-बँकिंग हे आधुनिक काळात फायदेशीर ठरत आहे.

१८. वेळेची कोणतीही मर्यादा नसते- ई-बँकिंग बाबतीत वेळेची कोणतीही मर्यादा नसते. ग्राहक कोणत्याही बँकेशी व्यवहार करू शकतो ग्राहक दिवसातील २४ तास बँकेशी व्यवहार करू शकतो ग्राहकास सदैव बँक सुविधा उपलब्ध असते

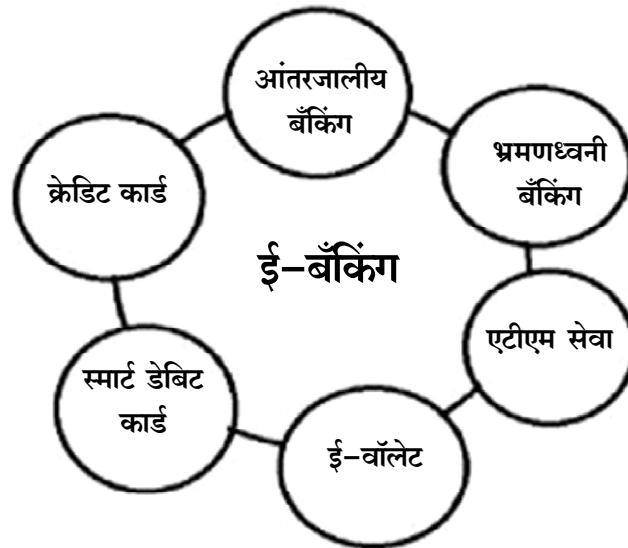
१९. विजेची गरज- ई-बँकिंग मध्ये संगणक व इंटरनेटचा वापर केला जातो संगणक इंटरनेटसाठी विजेची गरज असते विद्युत पुरवठा खंडित झाल्यास जनरेटरचा वापर केला जातो आज खेड्यात ग्रामीण भागातील सोय झाली आहे.

२०. अल्प खर्च- ई-बँकिंगमुळे बँकिंग खर्च कमी होतो मोठ्या प्रमाणावर कर्मचाऱ्यांची भरती करावी लागत नाही, शाखा विस्ताराची गरज पडत नाही. संगणक इंटरनेट विविध सेवा पुरवता येतात.

२१. कागदपत्र विरहित व्यवहार- ई-बँकिंग व्यवहार कागदपत्रे विरहित केला जातो बँकांच्या दैनंदिन व्यवहारात कागदपत्राऐवजी संगणकाचा वापर केला जातो बँकांचा कारभार कागदपत्र विरहित बनतो संगणकात सर्व माहिती साठवून ठेवली जाते ग्राहकांच्या आर्थिक गरजा जलद पूर्ण होतात. ई-बँकिंगमुळे ग्राहकांच्या आर्थिक गरजा जलद पूर्ण होतात. पैसे भरणे, पैसे काढणे, पैसे पाठवून खात्याची माहिती घेणे, इत्यादी कामे जलद होतात. ई-बँकिंगमुळे कमी वेळात सेवा उपलब्ध होते म्हणून आधुनिक काळात ई-बँकिंग ही काळाची गरज बनली आहे.

२२. अनेक बँकांची व्यवहार करता येतो- इलेक्ट्रॉनिक बँकिंगमुळे ग्राहक अनेक बँकांशी संपर्क साधू शकतो. शहरातील राज्यातील, देशातील, जगातील बँकेची घरबसल्या व्यवहार करू शकतो. देशातील व विदेशातील बँकांशीही इंटरनेट द्वारे व्यवहार करता येतो हा बँकिंगमुळे भूप्रदेशाची मर्यादा संपुष्ट येते. ग्राहक बँकांशी अगदी सुलभपणे व्यवहार करू शकतो.

आंतरजालीय बँकिंग -

१.२. ई-बँकिंगचे प्रकार- (इलेक्ट्रॉनिक बँकिंगचे प्रकार)

(Types of E-Banking)

बँकिंगमध्ये तंत्रज्ञान आणि डिजिटायझेशनच्या उदयाने विविध प्रकारच्या ई-बँकिंगला जन्म दिला आहे:

१. ऑनलाइन बँकिंग-

ऑनलाइन बँकिंग ग्राहकांना त्यांची खाती अखंडपणे व्यवस्थापित करण्यास सक्षम करते. ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मसह, वापरकर्ते सहजपणे त्यांच्या खात्यांमध्ये प्रवेश करू शकतात, क्रियाकलाप पाहू शकतात, पेमेंट करू शकतात आणि व्यवहार करू शकतात.

२. मोबाईल बँकिंग-

ग्राहकांच्या सोयीसाठी डिझाइन केलेले मोबाईल बँकिंग आहे, जे ग्राहकांना त्यांचे वित्त व्यवस्थापित करण्यासाठी एक जलद आणि सुरक्षित माध्यम प्रदान करते. मोबाईल बँकिंग ग्राहकांच्या बोट्यांच्या टोकापर्यंत बँकिंग आणते. स्मार्टफोन किंवा इतर मोबाईल उपकरणांसह, वापरकर्ते खात्यांमध्ये प्रवेश करू शकतात, क्रियाकलाप पाहू शकतात, पेमेंट करू शकतात आणि सहजतेने निधी हस्तांतरित करू शकतात.

३. एटीएम बँकिंग-

एटीएम बँकिंगमुळे ई-बँकिंगचा विस्तार होतो. ऑटोमेटेड टेलर मशीन (ATM) द्वारे ग्राहक खाती ऍक्सेस करू शकतात, क्रियाकलाप पाहू शकतात, पेमेंट करू शकतात आणि पैसे हस्तांतरित करू शकतात. क्रेडिट आणि डेबिट कार्ड- क्रेडिट आणि डेबिट कार्ड हे देखील ई-बँकिंगचे एक प्रकार आहेत! डेबिट कार्ड आम्हाला एटीएम आणि पीओएस (पॉइंट ऑफ स्केल) मशीनमधून सहज पैसे काढण्यास मदत करू शकतात. दुसरीकडे, क्रेडिट कार्ड ग्राहकांना पूर्व-मंजूर मर्यादेपर्यंत निधी उधार घेण्याची परवानगी देतात आणि त्यांना विविध ऑफरचा लाभ घेण्यास मदत करतात.

४. थेट ठेव-

थेट ठेव उत्पन्न व्यवस्थापन सुलभ करते. वापरकर्त्यांना पगार, सरकारी सबसिडी किंवा इतर उत्पन्न थेट त्यांच्या बँक खात्यात जमा केले जाऊ शकते, आर्थिक व्यवहार सुव्यवस्थित होऊ शकतात.

५. इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण (EFT)-

ई-बँकिंग इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट आणि मनी ट्रान्सफरसाठी उपयुक्त आहे, जे ग्राहकांना त्यांचे वित्त व्यवस्थापित करण्यासाठी एक जलद आणि सुरक्षित माध्यम प्रदान करते. EFT चा वापर एका बँक खात्यातून दुसऱ्या बँक खात्यात इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने पैसे हस्तांतरित करण्यासाठी केला जातो. नॅशनल इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर (एनईएफटी), तात्काळ पेमेंट सर्व्हिस (आयएमपीएस) आणि रिअल-टाइम ग्रॉस सेटलमेंट (आरटीजीएस) ही ईएफटीची काही उदाहरणे आहेत. म्हणूनच, ई-बँकिंगमध्ये ऑनलाइन व्यवहार करण्याच्या विविध माध्यमांचा समावेश आहे.

६. इलेक्ट्रॉनिक बिल पेमेंट-

ई-बँकिंग शाखा ग्राहकांना बिले इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने सेटल करण्यास सक्षम करते, आर्थिक दायित्वे व्यवस्थापित करण्यासाठी एक सोयीस्कर आणि कार्यक्षम मार्ग प्रदान करते.

७. ऑनलाइन गुंतवणूक-

आर्थिक बाजारपेठांमध्ये प्रवेश करणाऱ्यांसाठी, ई-बँकिंगमध्ये ऑनलाइन गुंतवणूक ग्राहकांना ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मद्वारे सोयीस्करपणे स्टॉक, बाँड आणि म्युच्युअल फंड खरेदी करण्यास अनुमती देते.

८. इलेक्ट्रॉनिक डेटा इंटरचेंज (EDI)-

ईडीआय हे एक तंत्रज्ञान आहे जे व्यावसायिक व्यवहारांपुरते मर्यादित आहे. उत्पादक, पुरवठादार, लॉजिस्टिक प्रदाते, किरकोळ विक्रेते आणि घाऊक विक्रेते इत्यादींचा समावेश असलेल्या पुरवठा शृंखलेतील कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी आणि व्यवहार खर्च कमी करण्यासाठी याचा वापर केला जातो. ईडीआयने व्यवसायांमध्ये कागदविरहित आणि अखंडित व्यवहार करण्यात यश मिळवले आहे.

९. डायरेक्ट मोबाईल बिलिंग-

पिन आणि वन टाइम पासवर्ड द्यावा लागतो त्यासाठी ग्राहकाचा मोबाईल अकाउंट परचेस साठी चार्ज केलेला असतो ही पेमेंट देण्याची खरी पर्यायी पद्धत आहे. मोबाईल पेमेंटची ही लोकप्रिय पद्धत आहे डायरेक्ट मोबाईल बिलिंगची पद्धती सुरक्षित व विश्वसनीय असल्यामुळे हे वापरण्यास अगदी सुलभ व सोपे आहे.

१०. क्रेडिट कार्ड-

क्रेडिट कार्ड ही मोबाईल पेमेंटची साधी व सोपी पद्धत आहे. ग्राहकाला त्याच्या काळाची माहिती दिल्यानंतर वस्तूवर ताबा मिळवता येतो एका क्लिकमध्ये ग्राहकाला वस्तूवर ताबा मिळवता येतो त्याचे पैसे बँकेत विक्रेत्याच्या खात्यावर जमा होतात.

११. ऑनलाइन वॉलेट्स-

ऑनलाइन वॉलेट साठी वापर करणारा मोबाईल रजिस्टर करून स्वतःचा फोन नंबर नोंद करून घेतो. पिन बरोबर एसएमएस युजरला एक पक्का नंबर दिला जातो पेमेंटची खात्री असते मोबाईल वेबचा ही वापर केला जातो आणि विश्वसनीय आर्थिक व्यवहार केले जातात.

१२. क्यूआर कोड पेमेंट्स-

क्यूआर कोड हे सहजपणे मोबाईल फोन मध्ये घालता येतात वेबसाईटला विजिट करून सुसंवाद साधता येतो सन १९९४ मध्ये त्याच्या वापराला सुरुवात झाली पारंपरिक आयडी बारकोड साठी पर्याय म्हणून वापर केला जातो किंवा क्यूआर कोड म्हणजे क्युक रिस्पॉन्स अशा रीतीने महत्त्वपूर्ण बारकोड वापरला जातो.

१३. होम बँकिंग-

घरी व ऑफिसमध्ये बसून कम्प्युटरच्या साहाय्याने बँकिंगचे व्यवहार पार पाडता येतात यात सुरक्षितता व साधेपणा असतो.

१४. इंटरनेट बँकिंग-

इंटरनेट बँकिंगचे व्यवहार हे घरातून ऑफिसमधून इंटरनेट कॅफेमधून पार पडले जातात आयडेंटिफिकेशन कोड वापरला जातो. सुरक्षित खात्रीशीर फायदेशीर सेवा म्हणून इंटरनेट बँकिंग कडे पाहिले जाते.

१५. मेल बँकिंग-

इलेक्ट्रॉनिक मेलचा वापर करून बँकेशी संपर्क केला जातो व यातून ऑनलाईन बँकिंग सेवा जलद गतीने होते.

१६. टेलिफोन बँकिंग-

१७. एसएमएस बँकिंग-

१८. मोबाईल थ्रु थल पेमेंट-

* ई-बँकिंगची उपयुक्तता -

अशा प्रकारच्या बँकिंग सेवा ग्राहक आणि बँकेसाठी खूप उपयुक्त आहेत.

ग्राहकांसाठी :

- * ई-बँकिंगमुळे ग्राहकाला आपल्या खात्यात केव्हाही आणि कोठूनही प्रवेश करता येतो.
- * ई-बँकिंगमुळे शाखेत जाण्याची आणि वाहतुकीसाठी खर्च करण्याची गरज नसल्याने ग्राहकांचा वेळ आणि पैशांची बचत होते.
- * ई-बँकिंग हा व्यवहार असल्यामुळे व्यवहारामधील अंतराचा कोठेही अडथळा येत नसून ग्राहक आपले खाते सहजपणे हाताळू शकतो.
- * ई-बँकिंगमुळे बँकेचा व्यवहार करण्यासाठी ग्राहकांना रांगेत उभे राहण्याची आवश्यकता नाही. ते आंतरजालाद्वारे कोठूनही आर्थिक व्यवहार सहजपणे करू शकतात. त्यामुळे ग्राहकांना त्याचा अधिक आनंद होतो.

बँकांसाठी :

- * ई-बँकिंग ही बँकांसाठी सर्वात स्वस्त आणि सुलभ प्रणाली आहे.
- * संगणक अधिक अचूक असल्याने ई-बँकिंगमुळे मानवी त्रुटींची शक्यता कमी असते.
- * ई-बँकिंग सेवा ग्राहकांची निष्ठा वाढविण्यास मदत करते.
- * ई-बँकिंग हा व्यवहार पेपर विरहित असल्याने ते पर्यावरणास अधिक अनुकूल आहे.
- * ग्राहक बहुतेक व्यवहार ई-बँकिंगद्वारे करत असल्यामुळे बँकांमध्ये होणारी गर्दी कमी झाली आहे.
- * ई-बँकिंगमुळे बँकिंग कर्मचाऱ्यांवरील ग्राहकांचा व व्यवहारांचा ताण कमी झाला. त्यामुळे ते आंतरबँकिंग कार्य व्यवस्थितपणे पार पाडत असून त्यासाठी त्यांना पुरेसा वेळ लत आहे.

ई-बँकिंगद्वारे पुढील व्यवहार केले जातात-

- * पैसे खात्यावर जमा करणे व पैसे काढणे.
- * खाते उताऱ्याची प्रत मिळवणे.
- * खात्याची अद्ययावत माहिती मिळवणे.
- * धनादेश पुस्तिका, धनाकर्ष इत्यादी मिळवणे.

- * ठेवी व कर्जावरील व्याजदर व इतर शुल्क यांची अद्ययावत माहिती मिळवणे.
- * ग्राहकांच्या वतीने देणी देणे.
- * ग्राहकांच्या विनंतीनुसार रकमेचे हस्तांतरण करणे.
- * ग्राहकांच्या वतीने वीज बिल, टेलिफोन बिल इत्यादीचा भरणा करणे.

ई-बँकिंगचे फायदे-

१. निधी हस्तांतरित करणे-

ई-बँकिंग खात्यांमध्ये जलद निधी हस्तांतरण प्रदान करते, प्रत्यक्ष बँक भेटीशिवाय कार्यक्षमता आणि सुविधा सुनिश्चित करते.

२. २४/७- सुविधा उपलब्धता-

२४/७ सुलभतेसह, ई-बँकिंग वापरकर्त्यांना त्यांची खाती व्यवस्थापित करण्यास आणि त्यांच्या सोयीनुसार कोठूनही व्यवहार करण्यास अनुमती देते.

३. ऑपरेट करणे सोपे-

वापरकर्ता-अनुकूल इंटरफेस आणि उपलब्ध ट्युटोरियल्स ई-बँकिंग प्लॅटफॉर्मला नेव्हिगेट करणे सोपे बनवतात, एक अखंड आणि सरळ बँकिंग अनुभव सुनिश्चित करतात.

४. वेळेची बचत होते -

ई-बँकिंग प्रत्यक्ष बँक भेटींची गरज दूर करते, वापरकर्त्यांना कोठूनही आणि केव्हाही व्यवहार करण्याची लवचिकता देते, त्यामुळे वेळेची बचत होते.

५. क्रियाकलाप ट्रॅकिंग-

व्यवहार इतिहास आणि खाते शिल्लक अद्यतने यांसारख्या वैशिष्ट्यांसह वापरकर्ते त्यांच्या खात्यातील क्रियाकलाप रिअल-टाइममध्ये ट्रॅक करू शकतात, दृश्यमानता मिळवू शकतात आणि त्यांच्या वित्तावर नियंत्रण ठेवू शकतात.

६. डिजिटल पेमेंटची सुरक्षा आणि पारदर्शकता-

७. कमी व्यवहार खर्च-

८. त्वरित सूचना आणि अद्यतने-

इंटरनेट बँकिंगचा मुख्य फायदा म्हणजे जी कोणत्याही वापरकर्त्याला जगभरात इंटरनेटद्वारे कोणतीही सेवा प्राप्त करण्यास अनुमती देते. यामुळेच अनेक व्यावहारिक लोक जे त्यांच्या वेळेला महत्त्व देतात ते ऑनलाइन स्थलांतर करतात.

ई-बँकिंगला खालील मर्यादा आहेत :

- * तांत्रिक बिघाड आणि नेटवर्क समस्यांमुळे ई-बँकिंगद्वारे होणारे व्यवहार थांबतात. त्यामुळे बँकांचे तसेच ग्राहकांचे नुकसान होते.
- * अनावश्यक व्यवहार झाल्यास, प्रकरण हाताळण्याची प्रकिया खूप दमछाक करणारी आहे.

- * जर ग्राहक ऑनलाईन व्यवहारांसाठी आंतरजालीय बँकिंग वापरण्यास तयार नसतील आणि प्रथमच ते वापरत असतील, तर बनावट कॉलद्वारे त्यांचा गुप्त पिन क्रमांक विचारून त्यांच्याशी फसवणूक होण्याची शक्यता असते.
 - * फोन कॉल व टोल फ्री क्रमांकावरून ग्राहकांच्या बँकिंगविषयक समस्यांचे निवारण करणे ही एक मोठी डोकेदुखी आहे.
- जर बँकांचे कर्मचारी प्रशिक्षित नसतील, तर त्याचा परिणाम त्यांच्या कार्यावर आणि कार्याचा परिणाम त्यांच्या बँकांवर होत असतो.

१.३. क्रेडिट कार्ड/पतपत्र सेवा – वैशिष्ट्ये, गुण आणि तोटे –

(Credit Card - Feature, Merits and Demerits)

क्रेडिट कार्ड किंवा पतपत्र सेवा – (Credit Card)

पतपत्राला इंग्रजीत क्रेडिट कार्ड असेही म्हणतात. क्रेडिट कार्डचा उपयोग आर्थिक व्यवहार करण्यासाठी केला जातो. क्रेडिट कार्ड प्लास्टिकचे असते. बँकिंग क्षेत्रात पतपत्र सेवा फार लोकप्रिय झाले आहे. त्यामुळे सेवांची खरेदी करण्यासाठी व बँकेच्या खात्यावरून रक्कम काढण्यासाठी या कार्डचा खूप उपयोग होतो प्रथम १९१४ मध्ये अमेरिकेतील ऑइल कंपनीने क्रेडिट कार्डचा वापर केला, त्यानंतर १९५१ मध्ये अमेरिकन फ्रँकलिन बँकेने प्रथम क्रेडिट कार्ड प्लॅन तयार केला. १९५८ मध्ये अमेरिकन एक्सप्रेस कंपनीने कार्ड देण्यास सुरुवात केली. इंग्लंडमध्ये सर्वप्रथम बारकलेन बँकेने १९६६ मध्ये पतपत्र सेवेचा प्रारंभ प्रारंभ केला आहे. भारतात सर्वप्रथम १९८० मध्ये सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया ने पतपत्र योजना सुरू केली. आज भारतातील सर्व व्यापारी बँकांनी योजना सुरू केली आज भारतातील बहुतेक सर्व बँकांनी ही योजना सुरू करून त्यामध्ये अद्यावतपणा निर्माण केलेला आहे. क्रेडिट कार्ड प्राप्त करण्यासाठी ठराविक नमुन्यात अर्ज करावा लागतो पतपत्र हे एक प्रकारचे कर्जच असते, पतपत्र धारकास ठराविक मुदतीपर्यंत रक्कम काढण्यास परवानगी देते. पतपत्राद्वारे कर्ज स्वरूपात रक्कम मिळते. क्रेडिट कार्ड हे एक नवीन स्वरूपाचे कर्ज असे म्हणू शकतो.

क्रेडिट कार्ड/पतपत्राचा अर्थ–

“बँकेने ग्राहकांना विशिष्ट मुदतीपर्यंत कर्ज रकमेची उचल करण्यासाठी उपलब्ध करून दिलेली सुविधा म्हणजे पतपत्र होय.”

ग्राहकाने बँकेकडून पतपत्र घेताना जास्तीत जास्त किती रक्कम उचल करता येईल ते ठरवून दिले जाते त्या विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच ग्राहक रक्कम उचल करू शकतो. ग्राहक पतपत्राद्वारे वस्तूची खरेदी करू

शकतो व पैसे काढू शकतो पतपत्रामुळे ग्राहकाला रोख रक्कम सोबत बाळगण्याची गरज नसते ग्राहक पतपत्र वरून आर्थिक व्यवहार करू शकतो सध्या व्यवहारांमध्ये पतपत्राचा वापर चलनासारखा करता येऊ शकतो.

*** क्रेडिट कार्ड / पतपत्राची वैशिष्ट्ये-**

१. **विहित नमुन्यात अर्ज करावा लागतो-** क्रेडिट कार्ड प्राप्त करण्यासाठी ग्राहकाला बँकेकडे ठराविक नमुन्यात अर्ज करावा लागतो त्यामध्ये नाव, पत्ता, व्यवसाय उत्पन्नाशी संबंधित कागदपत्रे सादर करावी लागतात. अर्जावरील माहिती खरी भरावी लागते. बँकेकडे ग्राहकाला नियमाप्रमाणे सेवा शुल्क भरावी लागते त्यानंतर बँक ग्राहकाला क्रेडिट कार्ड देते.
२. **क्रेडिट कार्ड खातेदारास दिले जाते-** पतपत्र प्राप्त करण्यासाठी तो बँकेचा खातेदार असावा लागतो पतपत्र बँकेच्या खातेदारासच दिले जाते. एखाद्या व्यक्तीला पतपत्र प्राप्त करावयाचे आहे व तो बँकेचा खातेदार नसेल तर बँक त्या खातेदारास खाते उघडण्यास सांगते त्यानंतरच त्या व्यक्तीला क्रेडिट कार्ड दिले जाते. त्यामुळे बँकेच्या आर्थिक व्यवहारात वाढ होण्यास मदत होते.
३. **पतपत्राचे स्वरूप-** पतपत्र हे प्लास्टिकच्या स्वरूपाचे असते, ते मजबूत असते पत्रावर बँकेचे नाव सिम्बॉल तसेच पतपत्र धारकाचे नाव, सांकेतिक क्रमांक, पतपत्राची मुदत संपण्याची तारीख त्याची स्वाक्षरी इत्यादी मजकूर असतो. अलीकडे अनेक बँकांनी पतपत्रावरील तपशील छापताना चुंबकीय पट्ट्यांचा म्हणजेच डिजिटल बँकिंगचा अधिक वापर केलेला दिसून येतो.
४. **उपपतपत्रांचा लाभ -** ग्राहकांच्या मागणीनुसार बँका पतपत्रधारकाला उपपतपत्रे उपलब्ध करून देतात एका पतपत्रधारकाला जास्तीत जास्त दोन उपपत्रे मिळू शकतात उपपतपत्रे कुटुंबातील कोणालाही वापरता येतात. उपपत्रांची सुविधा पुरवण्यासाठी बँक वेगळे शुल्क आकारते.
५. **त्रिपक्षीय व्यवस्था-** पतपत्राची व्यवस्था त्रिपक्षीय स्वरूपाची असते. क्रेडिट कार्ड योजनेत किमान तीन पक्ष सहभागी झालेले असतात बँक, सहभागी व्यक्ती पतपत्रधारक यांचा समावेश असतो.
६. **वस्तू व सेवांची खरेदी करता येते-** पतपत्रधारक वस्तू व सेवांची खरेदी करू शकतो परंतु पतपत्रावर बँकेने ठरवून दिलेल्या रकमेपर्यंत वस्तू सेवांची खरेदी करता येते पतपत्रधारकांची पात्रता विचारत घेऊन पतपत्रावरील रकमेची मर्यादा ठरवली जाते.
७. **क्रेडिट कार्डची मुदत -** क्रेडिट कार्डवर मुदत दिलेली असते. ठराविक मुदतसाठी कर्ज दिले जाते.मुदत संपल्यानंतर त्या पतपत्राचे नूतनीकरण करणे बंधनकारक असते त्यासाठी बँक विशिष्ट शुल्क घेते.
८. **क्रेडिटकार्ड देताना निकष-** ग्राहकांना पतपत्र देताना बँक संबंधित व्यक्तींचा व्यवसाय त्यांचे उत्पन्न, त्यांची परतफेडीची क्षमता इत्यादी बाबी लक्षात घेते त्यानुसार उद्योजक, व्यापारी, व्यावसायिक, प्रामाणिक व्यक्ती यांना पतपत्र त्यांच्या मागणीनुसार दिले जाते.
९. **रकमेची महत्तम मर्यादा-** पतपत्र देताना पत्रधारकांनी काढावयाच्या रकमेवर महत्तम मर्यादा घातली जाते पतपत्रधारकांचे उत्पन्न व व्यवसायाची गरज लक्षात घेऊन ही मर्यादा ठरवली जाते, बँकेने ठरवून दिलेल्या मर्यादेपर्यंत पत्र धारकाला आर्थिक व्यवहार करता येतो.
१०. **पतपत्राचा स्वीकार करणे-** बँकेशी करार करून पतपत्र प्राप्त करता येते. पतपत्राचा उपयोग वस्तूची खरेदी करण्यासाठी व पैसे हस्तांतरण करण्यासाठी होतो. दुकानदार पतपत्रधारकांना कमी किमतीत किंवा सवलत देऊ शकतो त्यामुळे व्यवसाय वाढण्यास मदत होते.

११. पतपत्रावरील रकमेची वसुली- पतपत्रांनी काढलेली रक्कम विशिष्ट कालावधीत बँकेकडे व्याजासह परत करावयाचे असते. ते एक प्रकारचे कर्जच असते. मुद्दल व व्याजाची परतफेड करावी लागते. पतपत्राची रक्कम थकीत राहिल्यास बँक कायदेशीर कारवाई करून पत्रधारकाकडून थकीत रकमेची वसुली करून घेते.

१२. अतिरिक्त आकार किंवा शुल्क आकारले जात नाहीत- बँकेकडून आर्थिकदृष्ट्या सबल व प्रामाणिक ग्राहकांना पतपत्र दिले जाते पतपत्राच्या सेवेबद्दल बँका कोणताही अतिरिक्त शुल्क आकारत नाही कारण पतपत्र हे एक प्रकारचे कर्ज असते. त्यावरील व्यवहारांपासून बँकेला व्याज मिळते. बँकेचे आर्थिक व्यवहार वाढतात व बँकेचा नफा वाढतो त्यामुळे अतिरिक्त शुल्क आकारले जात नाहीत.

क्रेडिट कार्डचे फायदे-

१. क्रेडिटसाठी सुलभ प्रवेश

क्रेडिट कार्डचा सर्वात मोठा फायदा म्हणजे क्रेडिट मिळवणे सोपे आहे. क्रेडिट कार्ड्स डिफर्ड पेमेंटच्या आधारावर कार्य करतात, याचा अर्थ तुम्हाला तुमचे कार्ड आता वापरता येईल आणि तुमच्या खरेदीसाठी नंतर पैसे द्यावे लागतील. वापरलेले पैसे तुमच्या खात्यातून जात नाहीत, त्यामुळे तुम्ही प्रत्येक वेळी स्वाइप करता तेव्हा तुमची बँक शिल्लक कमी होत नाही.

२. क्रेडिट लाइन तयार करणे

क्रेडिट कार्ड्स तुम्हाला क्रेडिटची लाइन तयार करण्याची संधी देतात. हे खूप महत्वाचे आहे कारण ते बँकांना तुमच्या कार्डची परतफेड आणि कार्ड वापरावर आधारित सक्रिय क्रेडिट इतिहास पाहण्याची परवानगी देते. बँका आणि वित्तीय संस्था बहुधा संभाव्य कर्ज अर्जदाराची क्रेडिट योग्यता मोजण्याचा एक मार्ग म्हणून क्रेडिट कार्डच्या वापराकडे पाहतात, ज्यामुळे भविष्यातील कर्जासाठी किंवा भाड्याच्या अर्जासाठी तुमचे क्रेडिट कार्ड महत्वाचे बनते.

३. EMI सुविधा

जर तुम्ही मोठी खरेदी करण्याची योजना आखत असाल आणि त्यात तुमची बचत बुडवायची नसेल, तर तुम्ही पेमेंट पुढे ढकलण्याचा मार्ग म्हणून ते तुमच्या क्रेडिट कार्डवर ठेवणे निवडू शकता. या व्यतिरिक्त, तुम्ही तुमची खरेदी समान मासिक हप्त्यांमध्ये फेडणे देखील निवडू शकता, तुम्ही त्यासाठी एकरकमी पैसे देत नाही याची खात्री करून आणि तुमची बँक शिल्लक कमी करत नाही. टेलिव्हिजन किंवा महागडे रेफ्रिजरेटर यांसारख्या खरेदीसाठी पैसे देण्यासाठी वैयक्तिक कर्ज घेण्यापेक्षा ईएमआयद्वारे पैसे देणे स्वस्त आहे.

४. प्रोत्साहन आणि ऑफर-

बहुतेक क्रेडिट कार्डे तुमचे कार्ड वापरण्यासाठी ऑफर आणि प्रोत्साहनांनी भरलेली असतात. प्रत्येक वेळी तुम्ही तुमचे कार्ड स्वाइप कराल तेव्हा कॅश बॅकपासून रिवॉर्ड पॉइंट जमा होण्यापर्यंत या श्रेणी आहेत, ज्याची नंतर एअर माइल म्हणून पूर्तता केली जाऊ शकते किंवा तुमच्या कार्डची थकबाकी भरण्यासाठी वापरली जाऊ शकते. कर्जदार क्रेडिट कार्डद्वारे केलेल्या खरेदीवर सवलत देखील देतात, जसे

की फ्लाइट तिकीट, सुट्टी किंवा मोठ्या खरेदीवर, तुम्हाला बचत करण्यात मदत होते.

५. लवचिक क्रेडिट-

क्रेडिट कार्ड्स व्याजमुक्त कालावधीसह येतात , हा कालावधी असा असतो ज्या दरम्यान तुमच्या थकबाकी क्रेडिटवर व्याज आकारले जात नाही. ४५-६० दिवसांच्या दरम्यान, तुम्ही तुमच्या क्रेडिट कार्ड बिल पेमेंट तारखेपर्यंत संपूर्ण शिल्लक रक्कम भरल्यास, तुम्ही विनामूल्य, अल्पकालीन क्रेडिटचा लाभ घेऊ शकता. अशा प्रकारे, तुमच्या क्रेडिट कार्डवर थकबाकी असण्याशी संबंधित शुल्क न भरता तुम्ही क्रेडिट अॅडव्हान्सचा फायदा घेऊ शकता.

६. खर्चाची नोंद-

क्रेडिट कार्ड कार्डद्वारे केलेल्या प्रत्येक खरेदीची नोंद करते, तुमच्या मासिक क्रेडिट कार्ड स्टेटमेंटसह पाठवलेल्या तपशीलवार सूचीसह. हे तुमचे खर्च आणि खरेदी निर्धारित करण्यासाठी आणि ट्रॅक करण्यासाठी वापरले जाऊ शकते, जे बजेट तयार करताना किंवा कर उद्देशांसाठी उपयुक्त असू शकते. प्रत्येक वेळी तुम्ही तुमचे कार्ड स्वाइप करता तेव्हा बँक तात्काळ अलर्ट देखील देतात, ज्यामध्ये अजूनही उपलब्ध क्रेडिटची रक्कम तसेच तुमच्या कार्डवरील सध्याची थकबाकी यांचा तपशील असतो.

७. खरेदी संरक्षण-

क्रेडिट कार्ड कार्ड खरेदीसाठी विम्याच्या स्वरूपात अतिरिक्त संरक्षण देतात जे कदाचित हरवतील, खराब होऊ शकतात किंवा चोरीला जाऊ शकतात. जर तुम्हाला दावा दाखल करायचा असेल तर क्रेडिट कार्ड स्टेटमेंटचा वापर दाव्याच्या सत्यतेची खात्री देण्यासाठी केला जाऊ शकतो.

क्रेडिट कार्डचे तोटे-

१. किमान देय सापळा-

क्रेडिट कार्डचा सर्वात मोठा दोष म्हणजे बिल स्टेटमेंटच्या शीर्षस्थानी प्रदर्शित केलेली किमान देय रक्कम. अनेक क्रेडिट कार्ड धारकांची किमान रक्कम ही त्यांना द्यावी लागणारी एकूण देय रक्कम आहे असा विचार करून फसवणूक केली जाते, जेव्हा खरं तर क्रेडिट सुविधा मिळणे सुरू ठेवण्यासाठी कंपनीने तुम्हाला देय द्यावी अशी किमान रक्कम असते.

यामुळे ग्राहक त्यांचे बिल कमी आहे असे गृहीत धरतात आणि त्याहून अधिक खर्च करतात, त्यांच्या थकबाकीवर व्याज जमा करतात, जे कालांतराने मोठ्या आणि अनियंत्रित रकमेपर्यंत वाढू शकते.

२. लपलेले खर्च-

क्रेडिट कार्ड सुरुवातीला साधी आणि सरळ दिसतात, परंतु त्यात अनेक छुपे शुल्क असतात जे एकूण खर्च वाढवू शकतात. क्रेडिट कार्डमध्ये अनेक कर आणि शुल्क असतात, जसे की उशीरा पेमेंट फी, जॉइनिंग फी, रिन्यूअल फी आणि प्रोसेसिंग फी. कार्ड पेमेंट चुकवल्यास दंड होऊ शकतो आणि वारंवार उशीरा पेमेंट केल्याने तुमची क्रेडिट मर्यादा कमी होऊ शकते, ज्याचा तुमच्या क्रेडिट स्कोअरवर आणि भविष्यातील क्रेडिट संभावनांवर नकारात्मक परिणाम होईल.

३. अतिवापर करणे सोपे-

रिव्हॉल्व्हिंग क्रेडिटसह, तुमची बँक बॅलन्स सारखीच राहिल्याने, तुमची सर्व खरेदी तुमच्या कार्डवर ठेवण्याचा मोह होऊ शकतो, ज्यामुळे तुम्हाला किती देणे बाकी आहे याची तुम्हाला माहिती नसते. यामुळे तुम्हाला तुमच्या भविष्यातील देयकांवर कर्ज आणि उच्च व्याजदराचे चक्र सुरू होऊन तुमच्या परतफेड करण्यापेक्षा जास्त खर्च करण्याची आणि परतफेड करण्यापेक्षा अधिक देय होऊ शकते.

४. उच्च व्याज दर-

तुम्ही तुमच्या बिलिंग देय तारखेपर्यंत तुमची थकबाकी भरली नाही तर, रक्कम पुढे नेली जाते आणि त्यावर व्याज आकारले जाते. व्याजमुक्त कालावधीनंतर केलेल्या खरेदीवर हे व्याज ठराविक कालावधीत जमा केले जाते. क्रेडिट कार्डचे व्याज दर खूपच जास्त आहेत, सरासरी दर दरमहा ३% आहे, ज्याची रक्कम वार्षिक ३६% असेल.

५. क्रेडिट कार्ड फसवणूक-

तुम्ही क्रेडिट कार्डच्या फसवणुकीला बळी पडण्याची शक्यता आहे . तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे, कार्ड क्लोन करणे आणि गोपनीय माहितीमध्ये प्रवेश मिळवणे शक्य आहे ज्याद्वारे दुसरी व्यक्ती किंवा संस्था तुमच्या कार्डवर खरेदी करू शकते. संशयास्पद वाटणाऱ्या खरेदीसाठी तुमचे स्टेटमेंट काळजीपूर्वक तपासा आणि तुम्हाला कार्ड फसवणुकीचा संशय आल्यास ताबडतोब बँकेला कळवा. फसवणूक सिद्ध झाल्यास बँका सहसा शुल्क माफ करतात, त्यामुळे तुम्हाला चोराकडून आकारलेल्या खरेदीसाठी पैसे द्यावे लागणार नाहीत.

तुमचे क्रेडिट कार्ड योग्य कसे वापरावे-

तुमच्या क्रेडिट कार्डवरील अखंड खर्चांमुळे कर्जबाजारी होण्यापासून टाळण्यासाठी, खालील टिपा लक्षात ठेवा:-

- * छान प्रिंट वाचा जेणेकरून तुम्हाला तुमच्या कार्डवर चालणारे सर्व शुल्क आणि अटींची माहिती असेल.
आपण परतफेड करू शकता त्यापेक्षा जास्त खर्च करू नका.
- * तुमच्या कार्डवर दैनंदिन खरेदी करणे टाळा जेणेकरून तुम्ही किती खर्च करत आहात याची तुम्हाला जाणीव होईल.
- * तुमची क्रेडिट मर्यादा वेळोवेळी तपासा आणि तुम्ही तुमच्या उपलब्ध क्रेडिट मर्यादेच्या ४०% ओलांडल्यावर खर्चावर लगाम घाला.
- * कार्डच्या थकबाकीवर व्याज भरावे लागू नये यासाठी तुमच्या कार्डवर ठेवलेल्या मोठ्या खरेदीसाठी एकच पर्याय निवडा.
- * आणीबाणीसाठी नेहमी तुमच्या क्रेडिट मर्यादेच्या किमान ४०% ठेवा.
तुमच्या खरेदीची योजना करा आणि तुमचे कार्ड फक्त नियोजित खरेदीसाठी वापरा. तुमच्या क्रेडिट कार्डवर आवेग खरेदी टाळा .
- * व्याजाचे शुल्क टाळण्यासाठी नेहमी तुमच्या क्रेडिट कार्डची बिले दर महिन्याला पूर्ण भरण्याचा प्रयत्न

करा.

- * कार्ड पेमेंट कधीही चुकवू नका, कारण यामुळे जास्त शुल्क आणि मोठा दंड आकारला जाईल.
- * तुम्ही तुमच्या कार्डवर जास्त खर्च केला असल्यास बँकेकडे जा. ते तुम्हाला कर्जामध्ये खोलवर पडू नये म्हणून निश्चित व्याजदरासह पे-बँक योजना तयार करण्यात मदत करू शकतात.

क्रेडिट कार्डचा फायदा आणि तोटा याविषयी वारंवार विचारले जाणारे प्रश्न-

१. मी किती क्रेडिट मर्यादा वापरू शकतो?

तुम्ही तुमची क्रेडिट मर्यादा नियमितपणे तपासली पाहिजे आणि तुम्ही तुमच्या उपलब्ध क्रेडिट मर्यादेपैकी ४०% पेक्षा जास्त वापरली आहे का ते पहा.

२. क्रेडिट कार्ड ऑफर करतो तो विमा काय आहे?

क्रेडिट कार्ड कार्ड खरेदीसाठी विम्याच्या स्वरूपात अतिरिक्त संरक्षण देतात जे कदाचित हरवतील, खराब होऊ शकतात किंवा चोरीला जाऊ शकतात.

३. मी कर्ज घ्यावे की माझ्या क्रेडिट कार्डवर ईएमआय सुविधा वापरावी?

टेलिव्हिजन किंवा महागडे रेफ्रिजरेटर यांसारख्या खरेदीसाठी पैसे देण्यासाठी वैयक्तिक कर्ज घेण्यापेक्षा ईएमआयद्वारे पैसे देणे स्वस्त आहे.

४. मी किमान देय रक्कम देऊ शकतो का?

बऱ्याच क्रेडिट कार्ड धारकांचा असा विश्वास आहे की किमान रक्कम ही त्यांना देय असलेली एकूण देय रक्कम आहे, खरेतर ही सर्वात कमी रक्कम आहे जी कंपनी तुम्हाला क्रेडिट सुविधा प्राप्त करणे सुरू ठेवण्यासाठी भरण्याची अपेक्षा करते.

५. क्रेडिट कार्ड क्रेडिट-मुक्त कालावधी देतात का?

क्रेडिट कार्ड्स व्याजमुक्त कालावधीसह येतात, हा कालावधी असा असतो ज्या दरम्यान तुमच्या थकबाकी क्रेडिटवर व्याज आकारले जात नाही. ४५-६० दिवसांच्या दरम्यान, तुम्ही तुमच्या क्रेडिट कार्ड बिल पेमेंट तारखेपर्यंत संपूर्ण शिल्लक रक्कम भरल्यास, तुम्ही विनामूल्य, अल्पकालीन क्रेडिटचा लाभ घेऊ शकता.

६. क्रेडिट कार्ड क्रेडिट स्कोअरवर परिणाम करतात का?

होय, तुमचे क्रेडिट कार्ड तुमच्या क्रेडिट स्कोअरवर परिणाम करतात. तुम्ही तुमच्या क्रेडिट कार्डची बिले वेळेवर भरल्यास, तुमचा क्रेडिट स्कोअर चांगला राहील. तथापि, आपण अंतिम मुदतीनंतर आपल्या क्रेडिट कार्डची बिले भरल्यास, त्याचा आपल्या क्रेडिट स्कोअरवर नकारात्मक परिणाम होईल.

७. क्रेडिट कार्ड वापरणे चांगली गोष्ट आहे का?

होय, जर तुम्ही जबाबदारीने वापरत असाल तरच क्रेडिट कार्ड वापरणे ही चांगली गोष्ट आहे. बरेच लोक जबाबदारीने कार्ड वापरत नाहीत ज्यामुळे ते क्रेडिट कार्डच्या कर्जात अडकतात.

८. मी माझ्या क्रेडिट कार्डमधून पैसे काढू शकेन का?

होय, तुम्ही तुमच्या क्रेडिट कार्डमधून पैसे काढू शकता. तथापि, तुमची बँक ही सुविधा देते की नाही हे जाणून घेण्यासाठी.

१.४. डेबिट कार्ड – वैशिष्ट्ये, गुण आणि तोटे–

(Debit Card - Features, Merits and Demerits)

डेबिट कार्ड – बँका आपल्या खातेदारांना खात्यातील रक्कम काढण्यासाठी डेबिट कार्ड ही सुविधा उपलब्ध करून देतात. तसेच या कार्डच्या सहाय्याने खातेदार अनेक वस्तू सेवांची खरेदी करू शकतो तसेच खातेदारला डेबिट कार्ड पाहिजे असल्यास ठराविक नमुन्यात बँकेकडे अर्ज केल्यास बँका खातेदारास हे कार्ड उपलब्ध करून देतात.

डेबिट कार्डचा अर्थ –

- * डेबिट कार्डला मराठीत नावे पत्र किंवा नामे पत्र पत्र असेही म्हणतात.
- * डेबिट म्हणजे नावे टाकने किंवा खात्यातील रक्कम वजा करणे
- * ग्राहकांना त्यांच्या खात्यातील शिल्लक रक्कम उचलण्यासाठी उपलब्ध करून दिलेले पत्र किंवा कार्ड म्हणजे डेबिट कार्ड होय.
- * डेबिट कार्ड ही इंग्रजीमध्ये नाव सुप्रसिद्ध झाले आहे. डेबिट कार्ड हे एटीएम कार्ड या नावाने सर्वांना परिचित आहे.

डेबिट कार्डची वैशिष्ट्ये – (Debit Card - Features)

१. **रितसर अर्ज करावा लागतो–** बँकेकडून डेबिट कार्ड साठी ठराविक नमुन्यात अर्ज करावा लागतो. खातेदाराचे संपूर्ण नाव, खाते क्रमांक, घरचा पत्ता, दूरध्वनी क्रमांक, खातेदाराची स्वाक्षरी, इत्यादी तपशील त्यात उल्लेख करावा लागतो सर्व बाजूची तपासणी करून बँक खातेदाराला डेबिट कार्ड देते व त्यावरील अनेक सुविधा खातेदाराला प्राप्त होतात.

२. **डेबिट कार्ड मिळवण्यासाठी पात्रता–** डेबिट कार्ड मिळवण्यासाठी बँकेत खाते असणे बंधनकारक असते तसेच तो बँकेचा खातेदार असणे आवश्यक आहे. खातेदारास डेबिट कार्ड मिळू शकते. अज्ञान

व्यक्तीस हे कार्ड मिळू शकत नाही कारण त्यासाठी डिजिटल साक्षरता असणे आवश्यक असते म्हणून अज्ञान व्यक्तीस डेबिट कार्ड मिळू शकत नाही.

३. डेबिट कार्डचे स्वरूप- डेबिट कार्ड प्लास्टिकचे असते. डेबिट कार्डवर बँकेचे नाव, कार्ड धारकाचे नाव, सांकेतिक क्रमांक, कार्ड धारकाची स्वाक्षरी तपशील असतो. तसेच त्यावर डेबिट कार्डची मुदत असते, इ.तपशील असतो बऱ्याचदा डेबिट कार्ड वरील तपशील छापताना चुंबकीय पट्ट्यांचा वापर केला जातो तसेच एखाद्या व्यक्ती अनेक डेबिट कार्ड साठी अर्ज करू शकतो.

४. एटीएम सारखे स्वरूप- डेबिट कार्ड हे सुद्धा प्लास्टिकचेच असते कार्डचे स्वरूप एटीएम सारखीच असते. एटीएम कार्डद्वारे ज्याप्रमाणे पाहिजे तेव्हा खात्यावरील रक्कम काढता येते त्याप्रमाणेच डेबिट कार्डद्वारे सुद्धा खात्यावरील रक्कम काढता येते. अलीकडे डेबिट कार्ड एटीएम कार्ड एकच दिले जाते. डेबिट कार्ड हरवल्यास त्याची बँकेला माहिती देणे आवश्यक असते. बँक विशिष्ट शिल्क आकारून दुसऱ्या सांकेतिक क्रमांकाचे कार्ड बँक खातेदाराला उपलब्ध करून देते.

५. रोख रक्कम त्वरित मिळवता येते- डेबिट कार्डचा वापर पैसे काढण्यासाठी करता येतो एटीएम यंत्रातून त्वरित रक्कम काढता येते ई-बँकिंग सुविधामुळे कोणत्याही बँकेच्या एटीएम मशीन मधून पैसे काढता येतात किंवा परदेशातही पैसे पाठवता येतात त्यासाठी सोबत डेबिट कार्ड असणे बंधनकारक असते.

६. खरेदीसाठी वापर करता येतो- डेबिट कार्डचे खास वैशिष्ट्य म्हणजे या कार्डद्वारे खरेदीचे व्यवहार सुद्धा करता येतात दुकानदाराकडून वस्तूची खरेदी केल्यानंतर डेबिट कार्डद्वारे पैसे चुकते करता येतात याचा वापर आपण अनेक ठिकाणी करू शकतो उदाहरणार्थ पेट्रोल पंप, मॉल, हॉटेल, हॉस्पिटल ज्या ठिकाणी ऑनलाइन पैसे पाठवण्याची सुविधा आहे किंवा काढणे सुविधा आहे त्या ठिकाणी डेबिट कार्डचा वापर करता येतो. तसेच आपण कॅश काढून आपले संपूर्ण व्यवहार पूर्ण करता येतात.

७. व्याज आकारले जात नाही- बँक डेबिट कार्डच्या वापरावर व्याज आकारत नाही. खातेदारास ठेवीतील पैसे डेबिट कार्डच्या साहाय्याने काढता येतात परंतु डेबिट कार्डच्या वापराबद्दल बँक विशिष्ट शुल्क आकारते साधारणतः राष्ट्रीयकृत बँका वार्षिक दीडशे ते दोनशे रुपये शुल्क आकारते.

८. ठराविक शुल्काचे आकारणी केली जाते- बँका डेबिट कार्डच्या वापराबद्दल ठराविक शुल्काचे आकारणी करते यासाठी बँकेत खातेदाराकडून काही शुल्क आकारून खातेदारला हे कार्ड उपलब्ध करून देते.

९. खातेदारांना उपयुक्त डेबिट कार्ड- डेबिट कार्ड खातेदारास अत्यंत उपयुक्त आहे खातेदारांना सोबत रोख रक्कम बाळगण्याची गरज नसते जेव्हा रोकड पाहिजे तेव्हा डेबिट कार्ड वापरून रक्कम मिळवता येते वस्तू व सेवांच्या खरेदीसाठी या कार्डचा जास्त वापर करता येतो अलीकडील ए-बँकिंगच्या काळामध्ये या घटकाचा जास्त वापर वाढलेला दिसून येतो.

१०. रोख रक्कम हरवण्याचा धोका नाही- डेबिट कार्ड धारकाला आपल्या आर्थिक व्यवहारात साठी केवळ कार्ड सोबत ठेवावी लागते रोख रक्कम सोबत ठेवावी लागत नाही. त्यामुळे रोख रक्कम हरवण्याचा धोका नाही किंवा चोरी होण्याचा धोका नाही आपण कार्डचा वापर करून कोठेही कॅश काढू शकतो व आपले आर्थिक व्यवहार पूर्ण करू शकतो.

११. बँकेचा फायदा होतो- डेबिटकार्ड मुळे बँकेमधील सर्व व्यवहार कागदपत्रे विरहित होत आहेत त्यामुळे बँकांचा आणि ग्राहकांचा ही वेळ वाचतो त्यामुळे ग्राहक जास्तीत जास्त नवीन खाते काढताना डेबिट कार्डचा उपयोग करून घेतो पाहिजे तेव्हा पैसे काढ तो डेबिट कार्डद्वारे खातेदारास जेव्हा पैशाची गरज पडेल तेव्हा खातेदार केव्हाही पैसे काढू शकतो म्हणजेच तो २४*७ ही सुविधा वापरू शकतो.

डेबिट कार्डचे गुण किंवा फायदे- (Debit Card -Merits)

१. पाहिजे तेव्हा पैसे काढता येतात- डेबिट कार्ड धारकाला कार्डाच्या सहाय्याने आपल्या खात्यावरील पाहिजे तेव्हा पैसे काढता येतात यासाठी खातेदार एटीएम मशीनचा वापर करून कोणत्याही क्षणी पैसे काढू शकतो.

२. कोठेही पैसे काढता येतात- डेबिट कार्डधारकाला सध्या कोअर बँकिंगमुळे भारतातील कोणत्याही ठिकाणी आपण असाल त्या ठिकाणी एटीएम मशीनची सुविधा असेल त्या ठिकाणी पैसे काढता येतात. म्हणजेच तो खातेदार किंवा कार्डधारक भारतातील कोणत्याही ठिकाणाहून पैसे काढू शकतो व आपल्या गरजा पूर्ण करू शकतो.

३. विदेशातही डेबिट कार्डचा वापर करता येतो- डेबिट कार्डचा आणखी एक फायदा म्हणजे त्या कार्डचा वापर विदेशात सुद्धा करता येतो. विदेशात गेल्यानंतर बँकांच्या तेथील शाखेतून डेबिट कार्डद्वारे रक्कम काढता येते. बँकांशी करार केलेल्या विदेशातील दुकानातून वस्तूची खरेदी सुद्धा करता येते.

४. वेळेची बचत होते- डेबिट कार्डचा महत्वाचा फायदा म्हणजे या डेबिट कार्डमुळे कार्डधारक व बँक दोघांच्या वेळीची बचत होते. काळधारक अत्यंत कमी वेळेत कार्डद्वारे खात्यावरील रक्कम काढू शकतो परिणामकार कार्डधारक व बँकेचा अमूल्य वेळ वाचतो, तत्पर सेवेचा लाभ होतो. कार्डधारकाला डेबिट कार्ड वापरून त्वरित आपली व्यवहार पूर्ण करता येतात. कार्डधारकाला बँकेत पैसे काढणाऱ्याच्या रांगेत ताटकळत उभे राहावे लागत नाही. रक्कम मिळवण्यासाठी प्रतीक्षा करावी लागत नाही त्यामुळे कार्डधारकांचा तत्पर सेवा मिळते.

५. बँकेचा फायदा होतो- डेबिटकार्ड मुळे बँकेमधील सर्व व्यवहार कागदपत्रे विरहित होत आहेत. त्यामुळे बँकांचा आणि ग्राहकांचा ही वेळ वाचतो त्यामुळे ग्राहक जास्तीत जास्त नवीन खाते काढताना डेबिट कार्डचा उपयोग करून घेतो. पाहिजे, तेव्हा पैसे काढतो डेबिट कार्डद्वारे खातेदारास जेव्हा पैशाची गरज पडेल तेव्हा खातेदार केव्हाही पैसे काढू शकतो म्हणजेच तो २४*७ ही सुविधा वापरू शकतो.

६. रोख रक्कम हरवण्याचा धोका नाही- डेबिट कार्ड धारकाला आपल्या आर्थिक व्यवहारात साठी केवळ कार्ड सोबत ठेवावे लागते रोख रक्कम सोबत ठेवावी लागत नाही. त्यामुळे रोख रक्कम हरवण्याचा धोका नाही किंवा चोरी होण्याचा धोका नाही आपण कार्डचा वापर करून कोठेही कॅश काढू शकतो व आपले आर्थिक व्यवहार पूर्ण करू शकता.

डेबिट कार्डचे तोटे - (Debit Card -Demerits)

१. अपुरा निधी शुल्क - तुम्ही तुमच्या खात्यापेक्षा जास्त खर्च केल्यास, तुमच्याकडून अपुरे निधी शुल्क आकारले जाऊ शकते.

२. क्रेडिट स्कोअरवर कोणताही प्रभाव नाही - डेबिट कार्ड तुमच्या आर्थिक भविष्यासाठी मदत करत

- नाहीत कारण ते तुमच्या क्रेडिट स्कोअरवर परिणाम करत नाहीत.
३. संभाव्य ओव्हरड्राफ्ट - डेबिट कार्ड तुमच्या चेकिंग खात्याशी जोडलेले असल्यामुळे तुम्ही तुमचे खाते ओव्हरड्राफ्ट करू शकता.
 ४. वैशिष्ट्यांचा अभाव - डेबिट कार्डमध्ये कॅशबॅक रिवॉइर्स आणि अतिरिक्त संरक्षण यांसारखी वैशिष्ट्ये असू शकत नाहीत.
 ५. केवळ खातेदारांना कार्ड मिळते- ज्या व्यक्तीची बँकेत खाते आहे त्याच व्यक्तींना डेबिट कार्ड मिळते म्हणजेच इतर व्यक्तींना डेबिट कार्ड मिळत नाही. म्हणजेच त्या व्यक्तीची त्या बँकेत खाते असणे बंधनकारक आहे.
 ६. अशिक्षित व्यक्ती वंचित राहते- डेबिट कार्डची सर्वात मोठी अडचण म्हणजे ज्या व्यक्तींना डिजिटल साक्षरता किंवा बँकिंगची माहिती असल्यास ही व्यक्ती डेबिट कार्ड वापरू शकते पण ज्या व्यक्तीची बँकेत खाते आहे पण डेबिट कार्ड विषयी माहिती नसेल तर अशी व्यक्ती डेबिट कार्ड वापरू शकत नाही या सुविधा पासून ती व्यक्ती वंचित राहू शकते.
 ७. कार्ड धारकालाच पैसे काढता येतात- डेबिट कार्ड मध्ये ज्या व्यक्तीचे खाते आहे त्याच व्यक्तींना डेबिट कार्ड मधून पैसे काढता येतात. कार्डधारकाला स्वतःलाच रक्कम काढण्यासाठी जावे लागते.
 ८. कार्ड हरवल्यास आपणास कॅश काढता येत नाही- म्हणजेच आपली संपूर्ण रक्कम डेबिट कार्ड मध्ये समाविष्ट असल्याने जर आपणास रोख रक्कम हवे असल्यास व आपल्याकडे डेबिट कार्ड हरवले असल्यास आपल्या रोख रक्कम काढता येत नाही. आपली आर्थिक गरज पूर्ण न झाल्यामुळे आपणास मनस्ताप होऊ शकतो.
 ९. गैरव्यवहार होऊ शकतात- डेबिट कार्डचा वापर करणे खातेदाराच्या दृष्टीने सोयीची ठरत असली तरी या कार्डबाबत गैर व्यवहाराची शक्यता नाकारता येत नाही कारण अलीकडे सायबर क्राईम मार्फत बनाव डेबिट कार्ड किंवा यंत्रातील त्रुटीचा गैरफायदा घेऊन खात्यावरील रक्कम परस्पर काढून घेतली जाऊ शकते. असे झाल्यास कार्डधारकाला मोठ्या नुकसानीस सामोर जावे लागते. सध्या आपण बघतो की भारतामध्ये अनेक व्यक्तींना घरबसल्या ओटीपी मागितला जातो आम्ही बँकेतून बोलत आहे तुमच्या खात्यावर रक्कम जमा झाले त्याचा ओटीपी सांगा आपण तो ओटीपी सांगितल्यानंतर आपल्या खात्यावरील रक्कम केव्हा कमी झालेली समजून येत नाही असे अनेक उदाहरण आपण आज वर्तमानपत्रांमध्ये पाहू शकतो म्हणजेच आज सायबर क्राईमचा मोठा धोका आज डेबिट कार्ड मध्ये दिसून येतो.
 १०. रक्कम काढण्यावर मर्यादा येते- डेबिट कार्ड मध्ये आपल्या खात्यावर जेवढी रक्कम आहे तेवढीच रक्कम आपणास काढता येते अतिरिक्त रक्कम आपणास काढता येत नाही तसेच संपूर्ण रक्कम काढता येत नाही कारण बँकेने काही नियम लावलेले आहेत त्या नियमानुसार आपणास तेवढी रक्कम खात्यावर ठेवणे बंधनकारक आहे तर तेवढी रक्कम न ठेवल्यास आपणास बँक दंड आकारू शकते व आपल्या खात्यावरील रक्कम शुल्क म्हणून घेऊ शकते म्हणून कमीत कमी रक्कम खात्यावर ठेवणे बंधनकारक केलेली आहे.

११. बँकेचा खर्च वाढतो- डेबिट कार्ड सुविधा पुरवण्यासाठी बँकेला स्वतंत्र यंत्रणा निर्माण करावी लागते. एटीएम किंवा तत्सम यंत्राची देखभाल त्यांची सुरक्षितता आदी बाबीवर बँकेला खर्च करावा लागतो. यामुळे बँकेच्या खर्चात वाढ होते. डेबिट कार्डधारकांची संख्या वेगाने वाढली तरच बँकेला असा खर्च करणे परवडते पण अलीकडे बघतो आज संपूर्ण व्यक्ती ऑनलाईन पद्धतीने पेमेंट करत आहे गुगल पे, अ‍ॅमेझॉन पे, पेटीएम, अशा अनेक नवीन पेचा वापर करून आर्थिक व्यवहार करत आहे यासाठी बँकेला वेगळी यंत्रणा उपलब्ध करून द्यावी लागते त्यामुळे बँकेला अधिक अतिरिक्त खर्च करावा लागत आहे
१२. ग्रामीण जनतेकडे दुर्लक्ष- डेबिट कार्डचा प्रस्ताव प्रामुख्याने शहर व महानगरात मोठ्या प्रमाणात केला जातो पण ग्रामीण भागात निरक्षरता, अशिक्षितपणा व आर्थिक साक्षरता कमी असल्यामुळे ग्रामीण जनता याकडे लक्ष देत नाही तसेच ग्रामीण भागात अजूनही रोख रक्कम जवळ ठेवणे महत्त्वाची महत्त्वाचे मानतात डेबिट कार्डचा वापर मोठ्या प्रमाणात भारतात जरी होत असला तरी कार्डधारकांची संख्या अपेक्षित प्रमाणे वाढलेली दिसून येत नाही पण कोरोनाच्या कालखंडामध्ये ऑनलाईन पेमेंट वर जास्त भर दिल्यामुळे UPI ऑनलाईन पेमेंट करणाऱ्यांची संख्या वाढत आहे पण यामध्ये ज्या व्यक्तीने डेबिट कार्ड घेतलेलेच नाही अशी व्यक्ती या घटकापासून वंचित आहे.

रिकाम्या जागा भरा.

१. ऑनलाईन बँकिंग सुविधा प्रथमतः १९९६ मध्ये.....बँकेने सुरू केली.
१. ICICI	२. HDFC
२. SBI	४. BOI
२. पतपत्राला इंग्रजीत असेही म्हणतात.
१. क्रेडिट कार्ड	२. डेबिट कार्डचे
२. पेटीएम	४. वरीलपैकी कोणतीही नाही
३. ई- बँकिंगची खालीलपैकी वैशिष्ट्ये कोणती आहेत
१. निधी हस्तांतरण	२. कॅशलेस बँकिंग
३. २४/७ उपलब्धता	४. वरील सर्व
४. डेबिट कार्डला मराठीत..... असेही म्हणतात
१. नावे पत्र	२. नामे पत्र
३. नामे पत पत्र	४. वरील सर्व
५. क्रेडिट कार्डचे फायदे कोणती आहेत
१. क्रेडिट लाइन तयार करणे	२. EMI सुविधा
३. खर्चाची नोंद	४. वरील सर्व

६. ई-बँकिंग म्हणजे काय?

- १) इंटरनेटद्वारे बँकिंग सेवा प्रदान करणे २) बँकेत प्रत्यक्ष जाऊन व्यवहार करणे
३) फक्त क्रेडिट कार्ड व्यवहार करणे ४) रोख व्यवहार करणे

७. खालीलपैकी कोणती सेवा ई-बँकिंगमध्ये समाविष्ट नाही?

- १) ऑनलाइन फंड ट्रान्सफर २) इंटरनेटवरून पैसे काढणे
३) बिले भरणे ४) बँक खात्याची माहिती पाहणे

८. डेबिट कार्ड कोणत्या प्रकारच्या खात्याशी जोडलेले असते?

- १) मुदत ठेव खाते २) बचत खाते किंवा चालू खाते
३) कर्ज खाते ४) पीएफ खाते

९. डेबिट कार्ड वापरताना कोणती सुरक्षा वैशिष्ट्ये आवश्यक असतात?

- १) CVV नंबर २) PIN (व्यक्तिगत ओळख क्रमांक)
३) OTP (वन-टाइम पासवर्ड) ४) वरील सर्व

१०. RuPay कार्ड कोणत्या संस्थेने सुरू केले आहे?

- a) RBI b) SBI
c) NPCI d) SEBI

११. भारतात RuPay कार्ड कोणत्या संस्थेने सुरू केले?

- a) RBI b) NPCI
c) SEBI d) SBI

संदर्भ ग्रंथ :

1. E-Banking in India: Challenges and Opportunities- Rimpi Jatana, R.K. Uppal.
2. E-Banking: A R. Kumar, M. Deshpande
3. Digital Banking and Finance
4. S.Chand (2020) Indian Economy - Dutt and Sundharam
5. पैसा आणि बँकिंग - CDOE ,Shivaji University, Kolhapur.
6. भारतीय अर्थव्यवस्था - रंजन कोलंबी, भगिरथ प्रकाशन
7. Indian Economy . Lucent
8. Mishra and Puri (2019) Indian Economy, Himalaya Publication House
9. किरण देसले (2020) भारतीय अर्थव्यवस्था - दिपस्तंभ पब्लिकेशन
10. Banking Awareness Magazine. : २०२३
11. RBI Bulletin 2023-24

घटक क्र. २

ई-बँकिंग-II (E-Banking) (NEFT, RTGS, CTS Cyber Crime)

उद्दिष्टे :

हा घटक अभ्यासल्यानंतर

१. ई-बँकिंगचे महत्त्व आणि वैशिष्ट्ये समजू शकाल
२. तुमच्या मध्ये बँकिंग आणि सायबर कायद्यानं बदल जागरूकता निर्माण होईल
३. ऑनलाईन बँकिंग ची कार्यपद्धती समजेल

२.१ राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण (NEFT)**NEFT प्रणाली म्हणजे काय?**

नॅशनल इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर (NEFT) ही रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI) च्या मालकीची आणि ऑपरेट केलेली देशव्यापी केंद्रीकृत पेमेंट प्रणाली आहे. ही एक पेमेंट सिस्टम आहे जी भारतातील व्यक्ती आणि संस्थांना बँक खात्यांमध्ये इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने निधी हस्तांतरित करू देते.

NEFT प्रणाली कशी कार्य करते?

NEFT व्यवहाराचा चरणवार प्रवाह खालीलप्रमाणे आहे.

पायरी-१: आवश्यक तपशील प्रदान करणे**ऑनलाईन मोड :**

NEFT द्वारे निधी हस्तांतरित करण्यास इच्छुक असलेली एखादी व्यक्ती / फर्म त्याच्या / तिच्या बँकेने दिलेल्या इंटरनेट / मोबाइल बँकिंग सुविधेचा वापर करू शकते. प्रेषकाने लाभार्थीचे तपशील जसे की, लाभार्थीचे नाव, लाभार्थीचे खाते असलेल्या बँकेच्या शाखेचे नाव, लाभार्थी बँकेच्या शाखेचा IFSC, खात्याचा प्रकार आणि खाते क्रमांक इत्यादी माहिती भरून लाभार्थी जोडून घ्यावा. यशस्वी लाभार्थी जोडल्यानंतर, पाठवणारा त्याच्या/तिच्या खात्यात डेबिट अधिकृत करून ऑनलाईन NEFT निधी हस्तांतरण सुरू करू शकतो.

ऑफलाईन मोड :

शाखा/ऑफ-लाईन मोडद्वारे NEFT निधी हस्तांतरण सुरू करण्यासाठी पाठवणारा त्याच्या/ तिच्या बँक शाखेला देखील भेट देऊ शकतो. ग्राहकाने बँकेच्या शाखेत उपलब्ध असलेल्या NEFT अर्जाच्या फॉर्ममध्ये लाभार्थी तपशील भरून सोबत दिलेल्या रकमेचा चेक अथवा डेबिट व्हाउचर द्यावे.

पायरी-२: मूळ बँक एक संदेश तयार करते आणि संदेश तिच्या पूलिंग सेंटरला पाठवते, ज्याला NEFT सेवा केंद्र देखील म्हणतात.

पायरी-३: पूलिंग सेंटर पुढील उपलब्ध बॅचमध्ये समाविष्ट करण्यासाठी आरबीआयद्वारे संचालित NEFT क्लिअरिंग सेंटरला संदेश पाठवते.

पायरी-४: क्लिअरिंग सेंटर लाभार्थी बँकेनुसार निधी हस्तांतरण व्यवहारांची क्रमवारी लावते आणि मूळ बँकांकडून (डेबिट) निधी प्राप्त करण्यासाठी आणि लाभार्थी बँकांना (क्रेडिट) निधी देण्यासाठी लेखांकन नोंदी तयार करते. त्यानंतर, बँकनिहाय प्रेषण संदेश लाभार्थी बँकांना त्यांच्या पूलिंग सेंटरद्वारे (NEFT सेवा केंद्र) पाठवले जातात.

पायरी-५: लाभार्थी बँकांना क्लिअरिंग सेंटरकडून आवक प्रेषण संदेश प्राप्त होतात आणि ते लाभार्थी ग्राहकांच्या खात्यात जमा होतात.

पायरी-६: पुष्टीकरण आणि ट्रॅकिंग: एकदा छत्रच्छ हस्तांतरण यशस्वी झाल्यानंतर प्रेषक आणि लाभार्थी दोघांनाही त्यांच्या संबंधित बँकांकडून पुष्टीकरण संदेश किंवा सूचना प्राप्त होतात. यामुळे व्यवहारात खात्री आणि पारदर्शकता येते.

NEFT द्वारे निधी हस्तांतरित करण्यासाठी आवश्यक माहिती :

लाभार्थीचे नाव

लाभार्थीचे बँकेचे नाव

लाभार्थीच्या शाखेचे नाव IFSC कोड

लाभार्थीच्या खात्याचा प्रकार

लाभार्थीचा खाते क्रमांक

भारतीय वित्तीय प्रणाली कोड (IFSC) काय आहे?

इंडियन फायनान्शियल सिस्टीम कोड (IFSC) हा अल्फा-न्यूमेरिक कोड आहे जो छत्रच्छ सिस्टीममध्ये सहभागी होणारी बँक-शाखा अनन्यपणे ओळखतो. IFSC चा वापर छत्रच्छ प्रणालीद्वारे मूळ/गंतव्य बँक/शाखा ओळखण्यासाठी आणि संबंधित बँका/शाखांना योग्यरित्या संदेश पाठवण्यासाठी केला जातो.

हा ११-अंकी कोड आहे. उदा. - **MAHB 0 001174**. ज्यामध्ये बँकेचे प्रतिनिधित्व करणारे पहिले ४ अल्फा वर्ण आहेत आणि शेवटचे ६ वर्ण शाखेचे प्रतिनिधित्व करतात. ५ वा वर्ण ० (शून्य) आहे.

NEFT चे कामकाजाचे तास काय आहेत?

NEFT प्रणाली संपूर्ण वर्षभर चोवीस तास उपलब्ध असते, म्हणजे 24x7x365 आधारावर. छत्रच्छ सध्या दिवसभरात अर्ध्या तासाच्या अंतराने बॅचमध्ये कार्यरत आहे.

NEFT व्यवहारांसाठी बँकेकडून ग्राहकांकडून कोणते शुल्क आकारले जाते?

लाभार्थीच्या खात्यात क्रेडिट देण्यासाठी / आवक व्यवहारांसाठी कोणतेही शुल्क आकारले जाणार नाही. मूळ बँक आपल्या ग्राहकांकडून इतर बाह्य / जावक व्यवहारांसाठी, त्यांना हवे असल्यास, जास्तीत जास्त खालील प्रमाणे शुल्क आकारू शकते,

- १०,००० पर्यंतच्या व्यवहारांसाठी : २.५० पेक्षा जास्त नाही (+ GST लागू)
- १०,००० पेक्षा जास्त १ लाख पर्यंतच्या व्यवहारांसाठी: ५ पेक्षा जास्त नाही (+ GST लागू)
- १ लाख आणि २ लाखांपर्यंतच्या व्यवहारांसाठी: १५ (+ GST लागू) पेक्षा जास्त नाही
- २ लाखांपेक्षा जास्त व्यवहारांसाठी: २५ पेक्षा जास्त नाही (+ GST लागू)

डिजिटल रिटेल पेमेंटला आणखी चालना देण्यासाठी, बँकांना त्यांच्या बचत बँक खातेधारकांकडून ०१ जानेवारी २०२० पासून ऑनलाइन सुरू केलेल्या छत्रनिधी हस्तांतरणासाठी कोणतेही शुल्क आकारू नये, असे सूचित केले आहे.

मी लाभार्थीचा खाते क्रमांक चुकीचा लिहिल्यास काय होईल?

पैसे पाठवणाऱ्याने त्याच्या/तिच्या अर्जात/सूचनेमध्ये लिहिलेल्या/दिलेल्या खाते क्रमांकावर क्रेडिट दिले जाते. लाभार्थीच्या खात्यावर क्रेडिट पूर्णपणे खाते क्रमांकावर आधारित आहे. योग्य खाते क्रमांक लिहिण्याची जबाबदारी ग्राहकाची आहे. छत्रनिधी प्रेषण सूचना/अर्जामध्ये, प्रवर्तक/प्रेषकाने लाभार्थीचा योग्य खाते क्रमांक प्रदान करताना योग्य ती काळजी घेतली पाहिजे.

एनईएफटी व्यवहाराशी संबंधित विवाद/तक्रार मांडण्यासाठी मी कोणाशी संपर्क साधावा?

तुम्ही विवादित व्यवहाराच्या तपशीलांसह तुमच्या बँकेच्या तक्रार निवारण कक्षाशी संपर्क साधू शकता. तुमच्या तक्रारीचे ३० दिवसांत निराकरण न झाल्यास, तुम्ही रिझर्व्ह बँक-इंटिग्रेटेड ओम्बड्समन स्कीम (ठड-खजड २०२१) अंतर्गत तक्रार करू शकता.

राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण (NEFT) प्रणाली चे वैशिष्ट्ये आणि फायदे:

वर्षातील सर्व दिवस चोवीस तास उपलब्धता.

लाभार्थीच्या खात्यात जवळ-जवळ-रिअल-टाइम निधी हस्तांतरित करणे आणि सुरक्षित पद्धतीने सेटलमेंट.

सर्व प्रकारच्या बँकांच्या शाखांच्या मोठ्या नेटवर्कद्वारे संपूर्ण भारत व्याप्ती.

बँकेच्या शाखेत जाण्याची गरज नाही. इंटरनेट बँकिंग वापरून घरातून/कामाच्या ठिकाणाहून पैसे पाठवू शकतो.

लाभार्थीच्या खात्यावर जमा केल्यावर पाठवणाऱ्याला एसएमएस/ई-मेलद्वारे सकारात्मक पुष्टी.

क्रेडिट किंवा व्यवहार परत करण्यास विलंब झाल्यास दंड व्याज तरतूद.

ग्राहकांना ऑनलाइन NEFT व्यवहारांसाठी कोणतेही शुल्क आकारले जात नाही.

व्यवहार शुल्क RBI ने मर्यादित केले आहे.

या व्यवहाराला कायदेशीर आधार आहे.

भारतातून नेपाळमध्ये एकतर्फी निधी हस्तांतरणासाठी उपलब्ध.

२.२ रिअल टाइम ग्रॉस सेटलमेंट सिस्टम (RTGS) प्रणाली

RTGS म्हणजे काय?

RTGS या शब्दाचा अर्थ रिअल टाइम ग्रॉस सेटलमेंट आहे, ज्याचे स्पष्टीकरण एक अशी प्रणाली म्हणून केले जाऊ शकते जिथे निधी-हस्तांतरणांचे निरंतर आणि वास्तविक-वेळेत सेटलमेंट असते, म्हणजे सूचना प्राप्त झाल्यावर निधी हस्तांतरण सूचनांचे सेटलमेंट वैयक्तिकरित्या होते. छत्रछात्र मध्ये दर अर्ध्या तासाच्या बॅचमध्ये निधी हस्तांतरित होतो परंतु RTGS मध्ये अर्धा तास वाट बघण्याची गरज नसते आरटीजीएस प्रणाली प्रामुख्याने मोठ्या मूल्याच्या व्यवहारांसाठी आहे. RTGS द्वारे पाठवायची किमान रक्कम २,००,०००/- आहे ज्याची कमाल मर्यादा नाही.

आधुनिक बँकिंगच्या सतत विकसित होत असलेल्या लँडस्केपमध्ये, कार्यक्षम आणि सुरक्षित आर्थिक व्यवहारांची आवश्यकता सर्वोपरि बनली आहे. रिअल टाइम ग्रॉस सेटलमेंट, ज्याला सामान्यतः ठळक म्हणून संबोधले जाते, या परिवर्तनाचा आधारस्तंभ म्हणून उदयास आले आहे. ठळक हे वित्तीय संस्था उच्च-मूल्याच्या व्यवहारांवर प्रक्रिया करण्याच्या पद्धतीत मूलभूत बदल दर्शवते. जसजसे आपण बँकिंग आणि फायनान्सच्या जगात खोलवर जातो तसतसे, RTGS चे बारकावे समजून घेणे आणि आजच्या आर्थिक परिसंस्थेतील त्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका समजून घेणे आवश्यक बनते.

रिअल-टाइम ग्रॉस सेटलमेंट (RTGS) व्यवहार कसे कार्य करतात?

बँकिंगमधील आरटीजीएस (रिअल-टाइम ग्रॉस सेटलमेंट) ही दोन वित्तीय संस्था किंवा बँकांमधील निधीचे त्वरित आणि सुरक्षित हस्तांतरण सुलभ करण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण प्रणाली आहे. RTGS व्यवहार जलद आणि विश्वासाहर्ष निधी हस्तांतरण सुनिश्चित करतात, आर्थिक क्षेत्रातील कार्यक्षमतेला चालना देतात.

RTGS व्यवहाराचा चरणवार प्रवाह खालीलप्रमाणे आहे.

पायरी - १: प्रेषकाद्वारे आरंभ: जेव्हा एखादा प्रेषक, एखादी व्यक्ती किंवा संस्था, त्यांच्या बँकेला विशिष्ट रक्कम प्राप्तकर्त्याच्या खात्यात दुसऱ्या बँकेत हस्तांतरित करण्याची सूचना देतो तेव्हा आरटीजीएस प्रक्रिया सुरू होते. ही सूचना ऑनलाइन बँकिंग, मोबाइल बँकिंग यासह विविध माध्यमांद्वारे किंवा बँकेच्या शाखेला भेट देऊन दिली जाऊ शकते.

पायरी - २: पडताळणी आणि अधिकृतता : प्रेषकाची बँक विनंती केलेल्या हस्तांतरणाची रक्कम कव्हर करण्यासाठी प्रेषकाच्या खात्यात पुरेशा निधीची उपलब्धता सत्यापित करते. निधी उपलब्ध असल्यास, बँक व्यवहारास अधिकृत करते.

पायरी - ३ : RTGS प्रणालीवर ट्रान्समिशन : एकदा अधिकृत झाल्यानंतर, प्रेषकाची बँक ठळक प्रणालीवर देयक सूचना प्रसारित करून RTGS व्यवहार सुरू करते. अनेक प्रकरणांमध्ये, ही प्रणाली मध्यवर्ती बँकेद्वारे चालविली जाते आणि देखरेख केली जाते.

पायरी - ४ : सेंट्रल बँक प्रक्रिया : रिअल-टाइम ग्रॉस सेटलमेंट व्यवहारांमध्ये सेंट्रल बँक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. ते सर्व नियामक आणि सुरक्षा आवश्यकतांची पूर्तता करत असल्याची खात्री करून, व्यवहार तपशील प्राप्त करते आणि त्यावर प्रक्रिया करते. मध्यवर्ती बँक सहभागी बँकांसाठी सेटलमेंट खाती देखील ठेवते.

पायरी - ५ : इंटरबँक सेटलमेंट: मध्यवर्ती बँक नंतर प्रेषकाच्या बँकेच्या सेटलमेंट खात्यातून डेबिट करते आणि प्राप्तकर्त्याच्या बँकेच्या सेटलमेंट खात्यात व्यवहाराच्या रकमेसह क्रेडिट करते. व्यवहाराचे रीअल-टाइम आणि ढोबळपणे सेटलमेंट सुनिश्चित करण्यासाठी ही पायरी महत्वाची आहे, म्हणजे प्रत्येक व्यवहार इतरांच्या विरोधात जाळत्याशिवाय वैयक्तिकरित्या सेटल केला जातो.

पायरी - ६ : प्राप्तकर्त्याच्या बँकेला सूचना: प्राप्तकर्त्याच्या बँकेला मध्यवर्ती बँकेकडून येणाऱ्या निधीची सूचना प्राप्त होते. ही सूचना हस्तांतरित केलेल्या रकमेसह प्राप्तकर्त्याच्या खात्यात जमा होण्यास ट्रिगर करते.

पायरी - ७ : प्राप्तकर्त्याचे खाते जमा करणे : मध्यवर्ती बँकेकडून सूचना प्राप्त झाल्यावर, प्राप्तकर्त्याची बँक ताबडतोब प्राप्तकर्त्याच्या खात्यात निधी जमा करते, त्यांना वापरासाठी उपलब्ध करून देते.

पायरी - ८ : प्रेषकाला पुष्टीकरण : प्रेषकाची बँक प्रेषकाला त्वरित पुष्टीकरण पाठवते, त्यांना सूचित करते की ठळक व्यवहार यशस्वीरित्या पूर्ण झाला आहे. हे पुष्टीकरण प्रेषक आणि प्राप्तकर्ता दोघांनाही खात्री देते की निधी सुरक्षितपणे आणि वास्तविक वेळेत हस्तांतरित केला गेला आहे.

व्यवहार रेकॉर्ड : प्रेषक आणि प्राप्तकर्त्याच्या दोन्ही बँका त्यांच्या ग्राहकांसाठी व्यवहार रेकॉर्ड ठेवतात. हे रेकॉर्ड व्यवहाराचा पुरावा म्हणून काम करतात आणि समेट आणि लेखापरीक्षण हेतूसाठी वापरले जाऊ शकतात.

भारतात आरटीजीएस व्यवहार सुरू करण्यासाठी विविध पद्धती काय आहेत?

इंटरनेट बँकिंग : बँका इंटरनेट बँकिंग सेवा देतात ज्यामुळे ग्राहकांना ऑनलाइन RTGS हस्तांतरण सुरू करता येते. वापरकर्ते त्यांच्या इंटरनेट बँकिंग खात्यांमध्ये लॉग इन करू शकतात आणि RTGS व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी त्यांच्या बँकेने दिलेल्या चरणांचे अनुसरण करू शकतात.

मोबाइल बँकिंग ॲप्स: बँका मोबाइल बँकिंग प्लिकेशन देखील प्रदान करतात जे ग्राहकांना त्यांच्या स्मार्टफोन किंवा टॅबलेटचा वापर करून RTGS व्यवहार करण्यास सक्षम करतात. हे ॲप्स वापरकर्त्यासाठी अनुकूल आहेत आणि जाता-जाता बँकिंगसाठी सोयीस्कर आहेत.

बँक शाखा : ग्राहक त्यांच्या बँकेच्या प्रत्यक्ष शाखेला भेट देऊ शकतात आणि वैयक्तिकरित्या RTGS हस्तांतरणाची विनंती करू शकतात. बँकेचे कर्मचारी व्यवहार प्रक्रियेत मदत करतील आणि सर्व आवश्यक तपशील प्रदान केले जातील याची खात्री करतील.

आरटीजीएस व्यवहार सुरू करण्यासाठी कोणती माहिती आवश्यक आहे?

लाभार्थी बँक आणि शाखेचे नाव.

प्राप्तकर्त्याचे पूर्ण नाव.

प्राप्त करणाऱ्या बँकेचा IFSC कोड.

हस्तांतरित करावयाची रक्कम.

आवश्यक असल्यास कोणत्याही संबंधित टिप्पण्या किंवा नोट्स.

प्रेषकाचे खाते तपशील.

लाभार्थीचा खाते क्रमांक.

भारतातील बँकिंगमध्ये RTGS व्यवहार शुल्क काय आहे?

सेवा शुल्काची विस्तृत चौकट: RTGS शुल्कासह, सर्व बँकांमध्ये सेवा शुल्काचे प्रमाणीकरण करण्यासाठी आणि पारदर्शकता सुनिश्चित करण्यासाठी, शुल्कांची एक चौकट स्थापन करण्यात आली आहे. हे फ्रेमवर्क बँकांना RTGS व्यवहारांसाठी त्यांचे सेवा शुल्क सेट करण्यासाठी मार्गदर्शन करण्यासाठी डिझाइन केले आहे.

अ) आवक व्यवहार – मोफत: बँकांना इनकमिंग RTGS व्यवहारांवर प्रक्रिया करण्यासाठी कोणतेही शुल्क आकारण्याची परवानगी नाही. हे सुनिश्चित करते की प्राप्तकर्त्यांना RTGS द्वारे निधी प्राप्त करण्यासाठी कोणतेही शुल्क आकारले जाणार नाही.

ब) जावक व्यवहार – ₹२,००,०००/- ते ₹५,००,०००/- च्या मर्यादित येणाऱ्या ठळक व्यवहारांसाठी, बँका ₹५/- पर्यंत शुल्क आकारू शकतात. ₹५,००,०००/- वरील बाह्य व्यवहार: ₹५,००,०००/- पेक्षा जास्त जावक RTGS व्यवहारांसाठी, बँका ₹५०/- पर्यंत शुल्क आकारू शकतात.

टीप: बँकांना कमी दर आकारण्याची लवचिकता आहे. तथापि, त्यांना आरबीआयने निर्धारित केलेल्या दरांपेक्षा जास्त शुल्क आकारण्याची परवानगी नाही.

RTGS निधी हस्तांतरणासाठी प्रक्रिया वेळ काय आहे?

रिअल-टाइम हस्तांतरण : सामान्य परिस्थितीत, RTGS द्वारे निधी हस्तांतरणाची प्रक्रिया रिअल-टाइममध्ये केली जाते, याचा अर्थ लाभार्थी बँकेला पैसे पाठवणाऱ्या बँकेद्वारे हस्तांतरित होताच ते प्राप्त होतात.

लाभार्थीचे खाते जमा करणे: लाभार्थी बँकेला निधी हस्तांतरण संदेश प्राप्त झाल्यानंतर, लाभार्थीच्या खात्यात त्वरित जमा करणे आवश्यक आहे. मानक मार्गदर्शक तत्वांनुसार, हे निधी हस्तांतरण संदेश प्राप्त झाल्यानंतर ३० मिनिटांच्या आत केले पाहिजे.

RTGS ची प्रक्रिया राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण (NEFT) प्रणालीपेक्षा कशी वेगळी आहे?

एनईएफटी ही एक इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर सिस्टीम आहे ज्यामध्ये विशिष्ट वेळेपर्यंत प्राप्त झालेले व्यवहार बँकमध्ये केले जातात. याच्या विरुद्ध, RTGS मध्ये, व्यवहारांची प्रक्रिया दिवसभर व्यवहारानुसार केली जाते.

RTGS मध्ये, फक्त खाते क्रमांकावर आधारित लाभार्थीला क्रेडिट का दिले जाते?

RTGS मधील व्यवहार रिअल टाइममध्ये होतात आणि लाभार्थीला क्रेडिट देण्यापूर्वी नाव आणि खाते क्रमांक जुळणे शक्य नसते. भारतीय संदर्भात नावाचे स्पेलिंग वेगळे असल्याने आणि लाभार्थी बँकेकडे उपलब्ध असलेल्या नावाशी ते खरोखर जुळत नसल्यामुळे, केवळ लाभार्थीच्या खाते क्रमांकावर आधारित क्रेडिट देण्याची प्रक्रिया सक्षम केली गेली आहे.

RTGS द्वारे एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात निधी हस्तांतरित करण्यासाठी किती वेळ लागतो?

सामान्य परिस्थितीत, पैसे पाठवणाऱ्या बँकेद्वारे निधी हस्तांतरित होताच लाभार्थी शाखांना रिअल टाइममध्ये निधी मिळणे अपेक्षित असते. लाभार्थी बँकेने निधी हस्तांतरण संदेश प्राप्त झाल्यापासून ३० मिनिटांच्या

आत लाभार्थीच्या खात्यात जमा करणे आवश्यक आहे.

UTR क्रमांक काय आहे?

युनिक ट्रान्झॅक्शन रेफरन्स (UTR) क्रमांक हा २२-वर्णांचा कोड आहे जो आरटीजीएस प्रणालीमधील व्यवहार ओळखण्यासाठी वापरला जातो.

RTGS (रिअल-टाइम ग्राँस सेटलमेंट) व्यवहार सुरू करताना, हस्तांतरणाची अचूकता आणि सुरक्षितता सुनिश्चित करण्यासाठी काळजी घेणे आणि लक्ष देणे महत्वाचे आहे.

नेटवर्क सुसंगतता: मूळ आणि गंतव्यस्थान दोन्ही बँक शाखा RTGS नेटवर्कचा भाग असल्याचे सत्यापित करा. या प्रणालीचा भाग असलेल्या बँकांमध्येच आरटीजीएस व्यवहार केले जाऊ शकतात.

लाभार्थी तपशील : तुमच्याकडे लाभार्थीचे पूर्ण नाव, खाते क्रमांक आणि खाते प्रकार यासह अचूक लाभार्थी तपशील असल्याची खात्री करा. याव्यतिरिक्त, तुम्हाला लाभार्थी बँकेच्या शाखेचे नाव आणि IFSC (इंडियन फायनान्शियल सिस्टम कोड) आवश्यक आहे.

खाते क्रमांकाची अचूकता : लाभार्थीचा खाते क्रमांक देताना अत्यंत सावधगिरी बाळगली पाहिजे. RTGS व्यवहार या माहितीच्या अचूकतेवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असतात. खाते क्रमांकातील कोणत्याही त्रुटीमुळे निधी चुकीच्या खात्यात जमा होऊ शकतो.

व्यवहार दस्तऐवजीकरण: RTGS पाठवण्याच्या सूचना किंवा संदेशाच्या नोंदी ठेवा. हे रेकॉर्ड व्यवहाराचा पुरावा म्हणून काम करतात आणि कोणत्याही विवाद किंवा विसंगतीच्या बाबतीत ते मौल्यवान असू शकतात.

बँकेची धोरणे : व्यवहार मर्यादा, शुल्क (लागू असल्यास) आणि त्या ठिकाणी असलेल्या कोणत्याही अतिरिक्त आवश्यकता किंवा प्रक्रियांसह तुमच्या बँकेच्या विशिष्ट RTGS धोरणांशी परिचित व्हा.

RTGS व्यवहाराशी संबंधित विवाद/तक्रार मांडण्यासाठी मी कोणाशी संपर्क साधावा?

तुम्ही विवादित व्यवहाराच्या तपशीलांसह तुमच्या बँकेच्या तक्रार निवारण कक्षाशी संपर्क साधू शकता. तुमच्या तक्रारीचे ३० दिवसांत निराकरण न झाल्यास, तुम्ही रिझर्व्ह बँक-इंटिग्रेटेड ओम्बड्समन स्कीम (RB-IOS 2021) अंतर्गत तक्रार करू शकता.

रीअल-टाइम ग्राँस सेटलमेंट RTGS ची वैशिष्ट्ये आणि फायदे

सुरक्षितता: बँकिंगमध्ये RTGS, निधी हस्तांतरित करण्याची एक अत्यंत सुरक्षित पद्धत आहे. चेक किंवा डिमांड ड्राफ्ट सारख्या भौतिक साधनांच्या तुलनेत व्यवहाराचे इलेक्ट्रॉनिक स्वरूप नुकसान, चोरी किंवा फसव्या क्रियाकलापांचा धोका लक्षणीयरीत्या कमी करते.

कमाल मर्यादा नाही : बँकेच्या शाखेतून केलेल्या RTGS व्यवहारांना कमाल मर्यादा नसते,

रिअल-टाइम हस्तांतरण: हे सुनिश्चित करते की प्राप्तकर्त्याच्या खात्यात व्यवहार सुरू केल्यावर लगेचच

रकम जमा केली जाते आणि त्याची कार्यक्षमता वाढते.

आठवड्याचे सात दिवस: RTGS आठवड्याचे शेवटचे दिवस आणि सुट्ट्यांसह सर्व दिवस चालते, त्याच्या RTGS कार्यक्षमतेचा भाग म्हणून, वापरकर्त्यांना आवश्यकतेनुसार निधी हस्तांतरित करण्यासाठी अखंड प्रवेश प्रदान करते, सुविधा आणि सुलभता वाढवते.

कमी जोखीम : RTGS मध्ये भौतिक साधनांच्या अनुपस्थितीमुळे ही साधने हरवण्याचा, चोरीला जाण्याचा किंवा अनधिकृत व्यक्ती किंवा पक्षांकडून फसवणूक होण्याचा धोका लक्षणीयरीत्या कमी होतो.

इंटरनेट बँकिंगची सोय: रिअल-टाइम ग्रॉस सेटलमेंट सिस्टिममध्ये आरटीजीएस व्यवहार, इंटरनेट बँकिंगद्वारे वापरकर्त्यांच्या घरातून किंवा कामाच्या ठिकाणी सोयीस्करपणे सुरू केले जाऊ शकतात. ही सोय इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफरमध्ये लवचिकता आणि वापरण्यास सुलभता देते.

कोणतेही शुल्क नाही: काही बँका रिअल-टाइम ग्रॉस सेटलमेंट व्यवहारांसाठी नाममात्र शुल्क आकारू शकतात, तर अनेक बँका ही सेवा विनामूल्य देतात, ज्यामुळे रिअल-टाइम ग्रॉस सेटलमेंट फ्रेमवर्कमध्ये निधी हस्तांतरित करण्यासाठी ही एक परवडणारी पद्धत बनते.

कायदेशीर समर्थन: RTGS व्यवहार, कायदेशीररित्या मान्यताप्राप्त आणि नियमित असतात.

२.३ चेक ट्रंकेशन सिस्टम (CTS)

चेक ट्रंकेशन सिस्टम (CTS) म्हणजे काय?

हे एक तंत्रज्ञान आहे जे क्लिअरिंग प्रक्रियेदरम्यान एका बँकेतून दुसऱ्या बँकेत कागदी धनादेशांची भौतिकरित्या वाहतूक करण्याची गरज दूर करण्याचा प्रयत्न करते. अनेक देश चेक क्लिअरिंग प्रक्रिया सुव्यवस्थित आणि सुधारण्यासाठी CTS चा वापर करतात. हे सामान्यतः उड्डाण म्हणून ओळखले जाते.

चेक ट्रंकेशन सिस्टम (सीटीएस) कसे कार्य करते?

चेक ट्रंकेशन सिस्टिम (CTS) तुमच्या जमा केलेल्या चेकचे छायाचित्र काढण्यासारखे आहे. कागदी चेक भौतिकरित्या वाहतूक करण्याऐवजी, उड्डाण त्यांना डिजिटल प्रतिमा आणि डेटामध्ये रूपांतरित करते. या डिजिटल प्रतिमा प्रक्रियेसाठी मध्यवर्ती ठिकाणी पाठवल्या जातात, जिथे ते चेकची सत्यता आणि चेक जारीकर्त्याच्या खात्यातील शिल्लक सत्यापित करतात. सर्वकाही व्यवस्थित असल्यास, निधी इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने हस्तांतरित केला जातो आणि प्रेषक आणि प्राप्तकर्त्यास सूचना प्राप्त होतात. चेक हाताळण्याची ही एक जलद आणि अधिक कार्यक्षम पद्धत आहे आणि ती फसवणूक टाळण्यास देखील मदत करते.

सीटीएस प्रक्रियेचा सारांश येथे आहे:

१. चेक जमा करणे: जेव्हा ग्राहक त्यांच्या बँक खात्यात चेक जमा करण्यास सुरुवात करतो तेव्हा प्रक्रिया सुरू होते. चेक जमा करणे अनेक माध्यमांद्वारे सुलभ केले जाऊ शकते, जसे की प्रत्यक्ष बँक शाखेत वैयक्तिकरित्या, ऑटोमेटेड टेलर मशीन (ATM) द्वारे किंवा दूरस्थ चेक डिपॉझिट कार्यक्षमता ऑफर करणाऱ्या मोबाईल बँकिंग ॲप्लिकेशन्सचा वापर करून.

२. प्रतिमा कॅप्चर करणे: जमा केलेले धनादेश प्राप्त झाल्यानंतर लगेच स्कॅन केले जातात. येथे, प्रगत स्कॅनरचा वापर वास्तविक तपासणीचे चित्र अतिशय उच्च गुणवत्तेवर घेण्यासाठी केला जातो. चेकच्या

दोन्ही बाजूंची सर्व माहिती स्कॅनरद्वारे कॅप्चर केली जाते.

३. **प्रतिमा डेटा निर्मिती:** खाते क्रमांक, धनादेश क्रमांक, तारीख, प्राप्तकर्ता तपशील आणि चेकचे चित्र यासारखी माहिती स्कॅन केलेल्या फोटोमधून काढली जाते आणि इलेक्ट्रॉनिक डेटा फाइल्समध्ये संग्रहित केली जाते. ही माहिती नंतरच्या प्रक्रियेत वापरण्यासाठी ठेवली जाते.

४. **डेटा ट्रान्समिशन:** डिपॉझिट करणारी बँक इलेक्ट्रॉनिक डेटा फाइल्स क्लिअरिंग हाऊस किंवा सेंट्रल प्रोसेसिंग सुविधेकडे इलेक्ट्रॉनिक ट्रान्समिशनद्वारे पाठवते. हे सहसा एनक्रिप्टेड कम्युनिकेशन चॅनेल वापरून केले जाते.

५. **क्लिअरिंगहाऊस प्रोसेसिंग:** क्लिअरिंगहाऊस योग्य ड्राई बँकांना काढलेले चेक वितरित करण्यासाठी प्राप्त माहितीवर प्रक्रिया करते. चेकच्या मागील बाजूस असलेला MICR (मॅग्नेटिक इंक कॉरेक्टर रिकग्निशन) कोड संगणकाद्वारे वाचला जातो आणि इच्छित प्राप्तकर्त्याची बँक शोधण्यासाठी वापरला जातो.

६. **पडताळणी आणि प्रमाणीकरण:** क्लिअरिंगहाऊस विश्वासाहतेची हमी देण्यासाठी चेकच्या स्कॅन केलेल्या प्रतीशी माहितीची तुलना करते. या टप्प्यात, आम्ही बनावट, फेरफार आणि इतर विसंगतींसह समस्या शोधतो.

७. **सेटलमेंट:** क्लिअरिंगहाऊस विश्वासाहतेची हमी देण्यासाठी चेकच्या स्कॅन केलेल्या प्रतीशी माहितीची तुलना करते. या टप्प्यात, आम्ही बनावट, फेरफार आणि इतर विसंगतींसह समस्या शोधतो.

८. **परत करण्याची प्रक्रिया:** जमा करणाऱ्या बँकेला एक इलेक्ट्रॉनिक सूचना मिळू शकते की अपुरा निधी किंवा इतर समस्यांमुळे चेक परत आला आहे. जमा करणाऱ्या बँकेला रिटर्नचे कारण कळवले जाते.

९. **ग्राहक खाते अद्यतन:** जेव्हा सेटलमेंट आणि क्लिअरिंग प्रक्रिया पूर्ण होते तेव्हा ग्राहकाच्या खात्यात रक्कम जमा होते. जर चेक बरोबर असेल आणि चेक देणाऱ्याच्या खात्यामध्ये रक्कम शिल्लक असेल तर ती रक्कम ग्राहकाच्या खात्यात जमा होते. याउलट जर चेक चुकीचा किंवा बनावट असेल अथवा चेक देणाऱ्याच्या खात्यामध्ये शिल्लक रक्कम नसेल तर तो चेक परत किंवा रिटर्न केला जातो व दंडात्मक रक्कम ग्राहकाच्या खात्यामधून कपात केली जाते.

१०. **संग्रहण:** सर्व प्रक्रिया केलेल्या धनादेशांचा डेटा आणि डिजिटल चित्रे भविष्यातील संदर्भ आणि ऑडिटिंग कारणांसाठी सुरक्षितपणे जतन केली जातात.

पारंपारिक पेपर-आधारित क्लिअरिंग प्रक्रियेशी तुलना केल्यास, उड्ड चेक क्लिअर होण्यासाठी लागणारा वेळ खूपच कमी करते आणि वास्तविक चेक वापरण्याच्या तुलनेत फसवणूक किंवा चुका होण्याची शक्यता कमी करते.

चेक ट्रंकेशन सिस्टम (सीटीएस) चा इतिहास

भारताच्या चेक ट्रंकेशन सिस्टम (CTS) ची अंमलबजावणी हा देशाच्या बँकिंग आणि पेमेंट सिस्टममधील एक महत्वाचा क्षण होता. चेक क्लिअरिंग आणि सेटलमेंट प्रक्रिया आधुनिक आणि सुव्यवस्थित करण्यासाठी CTS स्वीकारण्यात आली.

भारतात CTS चा संक्षिप्त इतिहास :

१. **सुरुवात:** २००० च्या दशकाच्या सुरुवातीस, भारतात चेक ट्रंकेशन सिस्टीमचा अवलंब करण्याच्या कल्पनेचा जन्म झाला. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI) आणि इंडियन बँक्स असोसिएशन (IBA) ने विद्यमान पेपर-आधारित क्लिअरिंग सिस्टमच्या जागी CTS वापरण्याच्या व्यवहार्यतेची तपासणी करण्यास सुरुवात केली.

२. **२००८- प्रायोगिक उपक्रम :** २००८ मध्ये, RBI ने भारतातील अनेक शहरांमध्ये CTS पायलट उपक्रम सुरू केले. हे पथदर्शी प्रकल्प वास्तविक-जागतिक बँकिंग परिस्थितीत प्रणालीची विश्वासाहर्ता आणि कार्यक्षमतेचे मूल्यमापन करण्यासाठी डिझाइन केलेले होते.

३. प्रायोगिक कार्यक्रमांमधून शिकलेल्या धड्यांवर आधारित, RBI ने २००८ मध्ये CTS-2010 मानक देखील जारी केले. या मानकाने संपूर्ण देशात CTS लागू करण्यासाठी तांत्रिक आणि परिचालन निकषांची रूपरेषा दिली आहे. याने प्रतिमा-आधारित तपासणीसाठी फ्रेमवर्क स्थापित केले आणि राज्यव्यापी अंमलबजावणीसाठी पाया घातला.

४. **२०१० (देशव्यापी अंमलबजावणी) :** २०१० मध्ये, CTS ने मोठ्या शहरांपासून सुरुवात करून, त्याची देशव्यापी अंमलबजावणी सुरू केली. चेक प्रक्रियेसाठी, हे पारंपारिक पेपर-आधारित क्लिअरिंग सिस्टीममधून प्रतिमा-आधारित CTS कडे औपचारिक बदल चिन्हांकित करते.

५. **२०१३ (अनिवार्य अंमलबजावणी) :** टप्प्याटप्प्याने, RBI ने भारतातील सर्व क्लिअरिंगहाऊस आणि बँकांसाठी CTS अनिवार्य केले. या दृष्टिकोनाने चेक प्रोसेसिंग मानकांमध्ये मानकीकरण सुनिश्चित करून क्लिअरिंग प्रक्रियेची कार्यक्षमता सुधारण्याचा प्रयत्न केला.

६. **सतत सुधारणा:** भारतातील CTS पायाभूत सुविधा गेल्या अनेक वर्षांमध्ये सातत्याने सुधारल्या आणि अपग्रेड केल्या गेल्या आहेत. प्रणालीची सुरक्षा आणि कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी नवीन वैशिष्ट्ये आणि तंत्रज्ञानांमध्ये सतत सुधारणा होत असते.

चेक ट्रंकेशन सिस्टमसाठी सकारात्मक वेतन प्रणाली (Positive Pay System) काय आहे?

१ जानेवारी २०२१ रोजी लागू झालेली पॉझिटिव्ह पे सिस्टीम (PPS) हे भारतातील उड्ड साठी एक पर्यायी सुरक्षा वैशिष्ट्य आहे जे तुम्हाला, तुमच्या बँकेला चेक फसवणुकीचे धोके कमी करून, विशिष्ट चेक तपशीलांबद्दल माहिती देण्यास अनुमती देते. PPS मध्ये तुम्ही एखाद्या व्यक्तीस मोठ्या रकमेचा म्हणजेच ५०,०००/- किंवा त्यापेक्षा जास्त किमतीचा चेक दिला असेल तर त्याबद्दलची माहिती तुमच्या बँकेच्या शाखेत जाऊन किंवा मोबाईल बँकिंग / इंटरनेट बँकिंग द्वारे बँकेला कळवू शकता, ज्यामुळे तुम्हाला चेकचा गैरवापर टाळता येतो.

चेक ट्रंकेशन सिस्टम (CTS) चे फायदे

चेक ट्रंकेशन सिस्टीम (CTS) आर्थिक आणि बँकिंग क्षेत्रांमध्ये असंख्य महत्त्वपूर्ण उद्दिष्टे पूर्ण करते, या सर्वांचा उद्देश चेक-क्लीअरिंग प्रक्रियेची परिणामकारकता, संरक्षण आणि कार्यक्षमता वाढवणे आहे.

१. **कार्यक्षम क्लिअरिंग :** CTS पेपर चेकच्या मॅन्युअल हाताळणीची गरज दूर करते, क्लिअरिंग प्रक्रियेला गती देते आणि सुव्यवस्थित करते. चेक क्लिअर करण्यासाठी आता जास्तीत जास्त एक दिवस लागतो,

आणि काहीवेळा फक्त काही तास लागतात.

२. **ऑनलाइन आणि मोबाइल बँकिंगची सुविधा:** CTS च्या ऑनलाइन आणि मोबाइल बँकिंग सेवांमुळे ग्राहक क्लिअर केलेल्या चेकचे फोटो पाहू शकतात, त्यांच्या आर्थिक नोंदी पाहू शकतात.

३. **रिअल-टाइम डेटा:** बँका आणि वित्तीय संस्थांना चेकच्या स्थितीशी संबंधित अचूक डेटा पाहण्याची क्षमता आहे, जसे की ते क्लिअर झाले आहेत की नाही. हे ग्राहक सेवा सुलभ करते.

४. **पर्यावरणास अनुकूल:** CTS पर्यावरणासाठी चांगले आहे कारण ते कमी कागद आणि कमी वाहतूक वापरते. हे चेक क्लिअर करण्याच्या पद्धतीसह येणारे कार्बन फूटप्रिंट कमी करण्यास मदत करते.

५. **मानवी त्रुटींमध्ये घट:** चुका होण्याची शक्यता कमी आहे कारण कारण CTS चेकच्या डिजिटल प्रतिमा व एम आय सी आर कोडींग चा वापर करून डाटा किंवा माहिती स्वतः भरते. यामुळे क्लिअरिंग प्रक्रिया चुकीची होण्याची शक्यता कमी होते. चेक हाताळण्याची प्रक्रिया अधिक अचूक आणि विश्वासाह बनते.

६. **वाढलेली सुरक्षा:** CTS चेकचे व्यवहार अधिक सुरक्षित करते. सुरक्षित इलेक्ट्रॉनिक प्रतिमा म्हणून बँका आणि क्लिअरिंग हाऊस दरम्यान धनादेश एनकोड करून पाठवले जातात. यामुळे खरे चेक हरवले जाण्याची किंवा चोरीला जाण्याची शक्यता कमी होते. तसेच, सिस्टम आपोआप फसवणूक तपासू शकते आणि सत्यापित करू शकते, ज्यामुळे बनावट धनादेश पास होण्याची शक्यता कमी होते.

७. **कमी खर्च:** CTS बँका आणि इतर वित्तीय संस्थांना पैसे वाचवण्यास मदत करते. हे वास्तविक धनादेश हलवण्याची गरज दूर करते, ज्यामुळे शिपिंग खर्च आणि स्टोरेज आणि लेबर यांसारख्या भौतिक चेक प्रोसेसिंगसह येणारे इतर खर्च कमी होतात.

८. **जलद निधी:** CTS मुळे, धनादेश प्राप्त करणाऱ्या व्यक्तीला लवकर पैसे मिळू शकतात. क्लिअरिंग प्रक्रिया वेगवान झाल्यामुळे, ग्राहक सहसा क्लिअर केलेल्या चेकमधून पैसे लवकर वापरू शकतात. हे व्यवसायांना आणि लोकांना मदत करते.

९. **इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड मॅटेनन्स:** चेकच्या प्रतिमा इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने संग्रहित केल्या जात असल्याने, डिजिटल रेकॉर्ड राखणे सोपे आहे ज्यामुळे कार्यक्षम ऑडिटिंगची सोय होते.

२.४ बँकिंग क्षेत्रातील सायबर गुन्हे

सायबर क्राईम म्हणजे संगणकावर किंवा इंटरनेटवर केलेल्या कोणत्याही गुन्हेगारी कृतीचा संदर्भ. दुस-या शब्दात डिजिटल गैरव्यवहाराला सायबर क्राईम असे संबोधले जाते जेथे गुन्हेगार संगणक किंवा इतर कोणत्याही इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे आणि इंटरनेटचा वापर करून अनधिकृत प्रवेशाद्वारे पैसे हस्तांतरित करणे आणि पैसे काढणे यासारखे अनेक चुकीचे कृत्य करतो.

२१ व्या शतकातील सायबर-गुन्हे हे सर्वात घातक शस्त्र म्हणून उदयास आले आहे ज्याचा वापर कोणतीही व्यक्ती एखाद्याला धमकावण्यासाठी किंवा फसवणूक करण्यासाठी करू शकते. जानेवारी २०२४ च्या ताज्या अहवालानुसार भारतातील सक्रिय इंटरनेट वापरकर्ते सुमारे ७५.१५ करोड होते आणि या वाढीमुळे सायबर गुन्हांमध्ये वापरकर्त्यांच्या अडकण्याची शक्यता वाढली आहे. संगणक हा एखाद्याच्या अस्तित्वाचा अविभाज्य भाग बनला आहे आणि त्यानेच सायबर गुन्हांसाठी पोषक वातावरणही विकसित

केले आहे. वेगाने या वेगाने बदलणाऱ्या वातावरणात सायबर-गुन्हे हे एक मोठे आव्हान आहे.

देशाचा विकास आणि वाढ ठरवणाऱ्या पायांपैकी अर्थव्यवस्था हा एक पाया आहे. बँकिंग क्षेत्र हा अर्थव्यवस्थेचा कणा मानला जातो. नरसिंह समिती (१९९१-१९९८) जी आर्थिक बाबींच्या शिफारशीसाठी होती, या समितीने असे सुचवले होते की बँकिंग क्षेत्रात आयटीचा वापर अधिक कार्यक्षमता आणण्यासाठी करावा. बँकिंग क्षेत्राने आपल्या सेवांचा विस्तार केला आहे आणि नावीन्यपूर्णतेद्वारे उत्कृष्ट ग्राहक सेवा प्रदान करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले असताना, सायबर-गुन्हे ही समस्या कायम आहे. सायबर गुन्हांमुळे मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक नुकसान होते, जे केवळ ग्राहकच नव्हे तर बँकांना देखील सहन करावे लागते, ज्यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होतो. आज बँका त्यांच्या ग्राहकांना ऑनलाईन बँकिंग आणि क्रेडिट कार्ड सेवा यासारख्या अनेक सेवा ऑफर करतो. या सेवांमुळे ग्राहक दिवसाचे २४ तास व जगाच्या कोणत्याही कोपऱ्यातून आपल्या खात्यामध्ये व्यवहार करू शकतात या सेवा ग्राहकांसाठी जरी फायदेशीर असल्या तरी त्याची दुसरी बाजू म्हणजे सायबर गुन्हांचा वाढलेला धोका आहे .

सायबर गुन्हांचे परिणाम

सायबर गुन्हांमुळे हल्ले झालेल्यांवर दीर्घकालीन परिणाम होऊ शकतात. सायबर हल्ले तुमच्या खात्यातील शिल्लक रक्कम काढून थांबत नाहीत तर ते तुमच्या नावे वेगवेगळ्या ऑनलाईन प्लॅटफॉर्मवर कर्ज घेतात तसेच तुमची गोपनीय माहिती चोरून तुम्हाला धमकावतात. तुमच्या मोबाईल मधील कॉन्टॅक्ट, जुने रेकॉर्डिंग किंवा व्हिडिओज यांच्या आधारे आर्टिफिशिअल इंटेलिजन्स चा वापर करून बनावट व्हाईस कॉल किंवा मॉर्फिंग केलेले बनावट विडिओ देखील बनवतात व त्या आधारे तुम्ही व तुमच्या आसेष्टांची फसवणूक करतात.

बँकिंग क्षेत्राशी संबंधित सायबर गुन्हांचे प्रकार:

हॅकिंग:

हॅकिंग हा एक सायबर गुन्हा आहे ज्यामध्ये एखाद्या व्यक्तीने सिस्टममध्ये बेकायदेशीर प्रवेश मिळवणे किंवा ग्राहकांची खाती किंवा बँकिंग साइट्स हॅक करून सुरक्षा यंत्रणेस अडथळा आणण्याचा प्रयत्न करणे समाविष्ट आहे. हॅकरवर कलम ३७९ आणि ४०६८ अंतर्गत कारवाई केली जाऊ शकते, तसेच माहिती तंत्रज्ञान (सुधारणा) कायदा, २००८९ च्या कलम ६६ सह वाचलेल्या ४३(अ) अंतर्गत देखील कारवाई केली जाऊ शकते. हॅकिंगचा गुन्हा सिद्ध झाल्यास, दोषी व्यक्तीला आयटी कायद्यान्वये तीन वर्षांचा तुरुंगवास किंवा पाच लाख रुपये दंड किंवा दोन्ही शिक्षा होऊ शकतात.

की लॉगिंग:

याला कीस्ट्रोक लॉगिंग किंवा कीबोर्ड कॅप्चरिंग असे संबोधले जाते. ही कीबोर्डवर दाबलेल्या कीज गुप्तपणे रेकॉर्ड करण्याची (लॉगिंग) प्रक्रिया ज्याद्वारे तुम्ही टाईप केलेले सर्व की स्ट्रॉक्स दुसऱ्या व्यक्तीला दिसतात इंटरनेट बँकिंग व मोबाईल बँकिंग चे पासवर्ड की लॉगर द्वारे सहजरीत्या कळतात.

व्हायरसः

हा एक प्रकारचा प्रोग्राम आहे जो एक्झिक्युटेबल फाइलला त्रास देतो आणि संसर्गानंतर फाइलला असामान्यपणे वागण्यास कारणीभूत ठरतो. प्रोग्राम फाइल्स आणि ऑपरेटिंग सिस्टम्स सारख्या एकजीव्यूटेबल फाइल्सशी स्वतःला जोडून तो पसरतो. एक्झिक्युटेबल फाइल लोड केल्याने व्हायरसच्या नवीन प्रती तयार होऊ शकतात.

दुसरीकडे, वर्म्स हे असे प्रोग्राम आहेत जे स्वतःची प्रतिकृती बनवू शकतात आणि पीडिताच्या संगणकावरून इतर संगणकांना कॉपी पाठवू शकतात. वर्म्स कोणत्याही फाइल्स बदलत नाहीत किंवा काढत नाहीत; त्याऐवजी, ते गुणाकार करतात आणि वापरकर्त्याच्या संगणकावरून इतर संगणकांना कॉपी पाठवतात.

स्पायवेअरः

स्पायवेअर हा ऑनलाइन बँकिंग क्रेडेन्शियल्स चोरण्याचा आणि फसव्या हेतूसाठी वापरण्याचा सर्वात सामान्य मार्ग आहे. स्पायवेअर संगणक आणि वेबसाइट्स दरम्यान माहिती गोळा करून किंवा प्रसारित करून ऑपरेट करते. सॉफ्टवेअर डाउनलोड करण्यासाठी ते बहुतेक बोगस पॉप अप जाहिरातींद्वारे स्थापित केले जाते. इंडस्ट्री स्टॅंडर्ड अँटीव्हायरस उत्पादने प्रामुख्याने डाउनलोड आणि इंस्टॉलेशन ब्लॉक करून या प्रकारचे सॉफ्टवेअर शोधतात आणि काढून टाकतात.

फिशिंगः

फिशिंग ही एक प्रकारची फसवणूक आहे ज्यामध्ये डेबिट/क्रेडिट कार्ड नंबर कस्टमर आयडी, आयपीआयएन, सीव्हीव्ही नंबर, कार्ड एक्सपायरी डेट आणि यासारखी खाजगी माहिती खऱ्या स्रोताकडून आलेल्या ईमेलद्वारे चोरली जाते. इन्स्टंट मेसेजिंग आणि ईमेल स्पूफिंगच्या वापराद्वारे फिशिंग पूर्ण केले जाते.

या प्रकारच्या गुन्ह्यात, फसवणूक करणारे बँकांच्या अधिका-यांसारखे काम करतात आणि ते थेट लिंक तयार करतात जे ग्राहकांना बनावट पृष्ठावर निर्देशित करतात जे वास्तविक बँकेच्या वेबसाइटसारखे दिसते. प्राप्त केलेली गोपनीय माहिती नंतर ग्राहकाच्या खात्यावर फसवे व्यवहार करण्यासाठी वापरली जाते. अशा प्रकारचे गुन्हे करण्यासाठी आजकाल फिशर्स एसएमएस (स्मिशिंग) आणि मोबाईल (व्हॉईस फिशिंग) देखील वापरतात.

फार्मिंगः

फार्मिंग इंटरनेटद्वारे केले जाते. जेव्हा एखादा ग्राहक बँकेच्या वेबसाइटवर लॉग इन करतो, तेव्हा हल्लेखोर URL अशा प्रकारे हायजॅक करतात की त्यांना दुसऱ्या वेबसाइटवर राउट केले जाते जी खोटी आहे परंतु बँकेच्या मूळ वेबसाइटसारखी दिसते.

एटीएम स्किमिंग आणि पॉइंट ऑफ सेल क्राइम्सः

मशीन कीपॅडच्या वर एक स्किमिंग डिव्हाइस स्थापित करणे वास्तविक कीपॅड किंवा कार्ड रीडरला मशीनचा एक भाग म्हणून दिसण्यासाठी चिकटवलेले उपकरण हे वैयक्तिक ओळख क्रमांक (पिन) कोड आणि कार्ड क्रमांक पुनर्प्राप्त करतात, ज्याची नंतर फसवी व्यवहार करण्यासाठी कॉपी केली जाते.

मालवेअर आधारित हल्ले:

इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग सेवांसाठी सर्वात धोकादायक सायबर धोक्यांपैकी एक म्हणजे मालवेअर-आधारित हल्ले. अशा हल्ल्यांमध्ये एक दुर्भावनापूर्ण कोड तयार केला जातो. बँकिंग उद्योगात मालवेअर हल्ल्यांची संख्या सध्या वाढत आहे. Zeus, Spyeye, Carbep, KINS आणि Tinba, हे काही सुप्रसिद्ध बँकिंग मालवेअर आहेत.

बँकांवर सायबर गुन्हांचा प्रभाव

भू-राजकीय आणि जागतिक व्यापक आर्थिक परिस्थितीमुळे, जगातील बँकिंग उद्योग विचार करायला लावणाऱ्या कठीण परिस्थितीचा सामना करत आहे. जोखीम अधिक चांगल्या प्रकारे विश्लेषित करण्यासाठी आणि कमी करण्यासाठी, बँकिंग उद्योगाला त्याच्या विद्यमान पद्धतींचे पुनरावलोकन करण्यास भाग पाडले जात आहे. जोखीम व्यवस्थापनासाठी, तंत्रज्ञानावर आधारित पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. माहिती आणि तंत्रज्ञान (IT) च्या विकासामुळे तसेच दैनंदिन जीवनात मोबाईल नेटवर्कचा प्रवेश यामुळे आर्थिक सेवांचा विस्तार जनतेपर्यंत झाला आहे. तथापि, तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे बँकिंग सेवा सुलभ आणि परवडणारी बनली आहे परंतु यामुळे सायबर हल्ल्यांची शक्यता वाढली आहे. ज्याचा अप्रत्यक्ष परिणाम बँकेच्या अर्थव्यवस्थेवर होतो.

भारतातील सायबर हल्ले

पुण्यातील कॉसमॉस बँक सायबर हल्ला:

२०१८ मध्ये भारतात अलीकडेच झालेल्या सायबर हल्ल्याचे लक्ष्य पुण्यातील कॉसमॉस बँक हे होते, जेव्हा हॅकर्सनी पुण्यातील कॉसमॉस कोऑपरेटिव्ह बँक लिमिटेडकडून ९४.४२ कोटी रुपये चोरले. भारतातील संपूर्ण बँकिंग उद्योगाला धक्का बसला. हॅकर्सनी बँकेच्या एटीएम सर्व्हरवर प्रवेश मिळवला आणि रूपे आणि व्हिसा डेबिट कार्डधारकांची वैयक्तिक माहिती मोठ्या प्रमाणात चोरी केली. जेव्हा प्रकार उघडकीस आला तोपर्यंत हल्लेखोरांनी तब्बल २८ देशांमधून हे सर्व पैसे काढून घेतलेले होते.

सिम स्वॅप फ्रॉड:

अहमदाबाद मध्ये एका उद्योजकाच्या मोबाईलचे नेटवर्क गेले आणि एका रात्रीत ८० लाख रुपये गायब झाले. या घटनेमध्ये सायबर गुन्हेगारांनी या उद्योजकाचे केवायसी (KYC) डॉक्युमेंट्स मिळवून त्याच्या नावावर डुप्लिकेट सिमकार्ड रजिस्टर केले व पहिले सिमकार्ड बंद पाडून सर्व अकाउंट चे ओटीपी द्वारे पासवर्ड बदलून त्या उद्योजकाच्या खात्यामधून ८० लाख रुपये लंपास केले.

बँकेतर्फे मोबाईल भेट:

१ मे २०२४ रोजी बेंगलोर मधील एका खड कंपनीच्या उएज ला प्रायव्हेट बँकेचा एक्झिक्युटिव्ह असल्याचा बनाव करून, बँकेचे मोठे खातेदार असल्यामुळे बँकेतर्फे एक मोबाईल भेट करण्यात आला. आयफोन १५ च्या आमिषाला बळी पडून त्या उएज ने आपले सिम कार्ड नवीन मोबाईल मध्ये टाकले आणि एका तासात त्याच्या बचत खात्यामधून ६६ लाख व त्याच्या क्रेडिट कार्ड मधून ६ लाख रुपये लंपास झाले.

सायबर गुन्ह्यांना प्रतिबंध करण्याच्या पद्धती

बँकिंग उद्योगातील गुन्ह्यांमध्ये चिंताजनक वाढ झाली आहे ज्यामुळे लक्षणीय आर्थिक नुकसान झाले आहे. जसे आपण सर्व जाणतो की बँकिंग हा आपल्या अर्थव्यवस्थेचा सर्वात महत्वाचा आधार आहे, त्यामुळे त्याला सायबर हल्ल्यांपासून रोखले पाहिजे. सायबर हल्ल्याचा मुकाबला करण्यासाठी बँका आणि ग्राहकांना जोखीम आणि सुरक्षा उपायांबद्दल जागरूकता आणली पाहिजे.

सायबर सुरक्षा धोरणाच्या सर्व बाबींच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी, सरकारने नोडल एजन्सी म्हणून राष्ट्रीय सुरक्षा परिषदेसह आंतर-विभागीय माहिती सुरक्षा कार्य दल (ISTF) आणि इंडियन कॉम्प्युटर इमर्जन्सी रिस्पॉन्स टीम (CERT-In) ची स्थापना केली आहे.

सायबर फ्रॉडपासून वाचण्यासाठी मुंबई पोलिसांनी दिलेल्या 'A to Z' टिप्स

- A. (Always log out after online Transaction)
एखाद्या ऑनलाईन ट्रान्झॅक्शन नंतर आपले अकाऊंट लॉग आऊट करावे
- B. (Be Careful with your Click)
कोणत्याही वेबसाईटवर क्लिक करण्यापूर्वी काळजी घ्या
- C. (Clear Cookies and Delete Browsing history at the end of each session)
एखाद्या संकेतस्थळावरील हिस्ट्री डिलीट करा
- D. (Do not Carry your pin number in wallets)
पिन नंबर कधी आपल्या पाकिटात ठेवू नका
- E. (Enlighten yourself on cyber security measure)
सायबर सिक्युरिटी उपायांबद्दल जागृत व्हा
- F. (Follow basic of social networking to protect online relationship)
सोशल मीडियाचा वापर करताना बेसिक गोष्टींचे पालन करा
- G. (Giving your personal information is not advisable)
आपली वैयक्तिक माहिती कोणालाही देऊ नका
- H. (safer https)
https:// ही http:// पेक्षा अधिक सेफ आहे
- I. (Install latest Anti-Virus Protection)
लेटेस्ट अँटी व्हायरस अपडेट करा
- J. (Join hands to stop spreading fake news)
सोशल मीडियावर फेक न्यूज पसरवू नका
- K. (Keep software updated)
सॉफ्टवेअर कायम अपडेट ठेवा
- L. (Lock your devices when not in use)
जेव्हा डिव्हाईस वापरत नसेल तेव्हा लॉक करा
- M. (Monitor your accounts for any suspicious activity)
आपल्या अकाऊंटवरील संशयास्पद हालचालींवर लक्ष ठेवा

- N. (Never believe forwarded messages without checking sources)
फॉरवर्डेड मेसेजवर विश्वास ठेवू नका
- O. (Only install apps and software from trusted sources)
अॅप डाऊनलोड करताना काळजी घ्या
- P. (Pay extra attention when using public wifi)
सार्वजनिक ठिकाणी वायफाय वापरताना काळजी घ्या
- Q. (Quarantine all unused apps)
वापरण्यात न येणारे अॅप्स डिलीट करा
- R. (Report to police in case of cyber crime)
सायबर क्राईमची तक्रार पोलिस स्थानकात द्या
- S. (Scan any downloaded file before opening using installing)
कोणतीही फाईल डाऊनलोड आणि इन्स्टॉल करण्यापूर्वी स्कॅन करा
- T. (Think before you click)
क्लिक करण्यापूर्वी विचार करा
- U. (Use strong passwords with personal acronym)
पासवर्ड स्ट्रॉंग ठेवा
- V. Verify with whom you are interacting online
(अनोळखी लोकांशी चॅट करताना काळजी घ्या)
- W. (Watch out for online Scams)
ऑनलाईन स्कॅमपासून सावध राहा
- X. (XTRA precautions for your online transactions)
ऑनलाईन ट्रान्झॅक्शन करताना अधिक काळजी घ्या
- Y. (Your precautions will make you cyber safe)
दक्षता तुम्हाला सायबर फ्रॉडपासून वाचवेल
- Z. (Zero participation in dark web)
डार्क वेबपासून दूर राहा

संदर्भसूची :

- * <https://www.rbi.org.in/commonman/English/Scripts/FAQs.aspx?Id=274>
- * रॉबर्ट सिसिलियानो, एटीएम स्किमिंग अँड हाऊ टू प्रोटेक्ट युवरसेल्फ(द बॅलन्स, ९ ऑगस्ट २०२०)
- * एक्सप्रेस न्यूज सर्व्हिस, कॉसमॉस बँक मालवेअर हल्ला: इंटरपोलने परदेशी देशात शोधलेल्या मुख्य संशयिताविरुद्ध रेड कॉर्नर नोटीस जारी केली इंडियन एक्सप्रेस (पुणे, २९ ऑगस्ट २०२०)
- * रंजिता एस, भारतीय बँकिंग क्षेत्रासाठी ४ सर्वात मोठे सायबर सुरक्षा धोके (ग्रेट लर्निंग, २४ मार्च २०२१)

- * चिवेक कुमार वर्मा, फिशिंग (भारतीय केस कायदा, १६ जुलै २०१४)
- * अनिमेश सरमाह, रोशमी सरमाह, अमलन ज्योती बरुआ, भारताचे सायबर गुन्हे आणि सायबर कायदे (२०१७) ४(६)
- * IRJET १६३६ वर एक संक्षिप्त अभ्यास.
- * हर्षिता सिंग राव, बँकिंग क्षेत्रातील सायबर गुन्हे (२०१९) ७(१) इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ रिसर्च ग्रंथालय
- * बँकिंग क्षेत्र सायबर हल्ल्यांना कसे तोंड देऊ शकते: एक चेकलिस्ट (बाइट अकादमी, ६ ऑगस्ट २०२०)

रिकाम्या जागा भरा.

१. NEFT म्हणजे काय?

- १) एक इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट सिस्टम
- २) बँकेतून फक्त रोख पैसे ट्रान्सफर करण्याची प्रणाली
- ३) केवळ क्रेडिट कार्ड व्यवहारासाठी वापरण्यात येणारी प्रणाली
- ४) बँकेतून धनादेशाद्वारे पैसे ट्रान्सफर करण्याची प्रणाली

२. NEFT प्रणाली कोणत्या प्रकारच्या बँकिंग व्यवहारासाठी वापरली जाते?

- १) रोख रक्कम जमा करण्यासाठी
- २) इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफरसाठी
- ३) फक्त आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांसाठी
- ४) फक्त मोठ्या रकमेच्या व्यवहारांसाठी

३. NEFT प्रणाली कोणत्या वर्षी सुरू करण्यात आली?

- १) १९९५
- २) २००५
- ३) २०१०
- ४) २०१५

४. RTGS म्हणजे काय?

- १) एक डिजिटल पेमेंट प्रणाली जी व्यवहारांची त्वरित प्रक्रिया करते
- २) रोख व्यवहार करण्याची प्रणाली
- ३) केवळ क्रेडिट कार्ड व्यवहारांसाठी वापरण्यात येणारी प्रणाली
- ४) धनादेशाद्वारे पैसे ट्रान्सफर करण्याची प्रणाली

५. RTGS प्रणालीमध्ये पैसे ट्रान्सफर कसे होतात?

- १) बॅच-प्रक्रिया (Batch Processing)
- २) त्वरित व स्वतंत्र (Real-Time)
- ३) फक्त दिवसाच्या शेवटी
- ४) फक्त मोठ्या बँकांद्वारे

६. NEFT आणि RTGS यामधील मुख्य फरक कोणता आहे?

- १) NEFT मोठ्या रकमांसाठी आहे आणि RTGS लहान रकमांसाठी आहे
- २) NEFT बॅच प्रोसेसिंग पद्धतीने काम करते आणि ठढा त्वरित व्यवहार करते
- ३) NEFT केवळ सरकारी बँकांमध्ये उपलब्ध आहे
- ४) RTGS फक्त रात्रीच्या वेळी कार्यरत असते

७. CTS म्हणजे काय?

- १) रोख पैसे काढण्याची प्रणाली
- २) चेक क्लिअरिंग प्रक्रियेस गती देणारी प्रणाली
- ३) बँकिंग व्यवहारांसाठी वापरण्यात येणारे नवीन चलन
- ४) फक्त आंतरराष्ट्रीय पेमेंटसाठी वापरण्यात येणारी प्रणाली

८. CTS प्रणाली भारतात कोणत्या वर्षी सुरू करण्यात आली?

- १) २००४
- २) २००८
- ३) २०१०
- ४) २०१३

९. सायबर गुन्हेगारी म्हणजे काय?

- १) फक्त इंटरनेटवर खरेदी करणे
- २) संगणक किंवा डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या मदतीने गैरकायदेशीर आर्थिक फसवणूक करणे
- ३) बँकेतून कर्ज घेणे
- ४) रोख पैसे काढणे

१०. व्हिशिंग (Vishing) म्हणजे काय?

- १) फसवे फोन कॉल करून माहिती चोरणे
- २) व्हर्चुअल व्यवहार करणे
- ३) बँकेतील कर्ज मिळवणे
- ४) फसवे एटीएम व्यवहार

घटक क्र. ३

वित्तीय सेवा – भाग १

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रस्ताविक

२.२ विषय विवेचन

२.३ वित्तीय सेवा – अर्थ आणि महत्त्व

२.४ बँकिंग सेवा

२.५ म्युचल फंड – अर्थ आणि प्रकार

२.६ म्युचल फंडाचे महत्त्व

२.७ स्वाध्याय:- बहुपर्यायी प्रश्न

२.८ संदर्भ पुस्तके

२.० उद्दिष्टे:- वित्तीय सेवा –ख या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास खाली बाबींचे आकलन होईल

- १) वित्तीय सेवा या संकल्पनेचा अर्थ समजेल.
- २) वित्तीय सेवेचे महत्त्व लक्षात येईल.
- ३) बँकिंग सेवा संकल्पना आणि विविध सेवा समजतील.
- ४) म्युचल फंडाचा अर्थ आणि प्रकार समजतील.
- ५) म्युचल फंडाचे महत्त्व लक्षात येईल.

२.१ प्रस्तावना-

पैसा आणि भांडवलाचा प्रवाह सुलभ करून अर्थव्यवस्थेच्या कार्यामध्ये वित्तीय सेवा महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. ते क्रियाकलाप आणि संस्थांची विस्तृत श्रेणी समाविष्ट करतात जे व्यक्ती, व्यवसाय आणि सरकारांना त्यांचे वित्त व्यवस्थापन करण्यात मदत करतात. हे प्रकरण आर्थिक सेवांचा अर्थ, प्रकार आणि महत्त्व यांचा अभ्यास करते. या महत्त्वपूर्ण क्षेत्राचे सर्वसमावेशक विहंगावलोकन प्रदान करते.

२.२ विषय विवेचन-

आर्थिक सेवांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर क्रियाकलापांचा समावेश असतो ज्यामध्ये पैशाचे व्यवस्थापन समाविष्ट असते. या सेवा बँका, पतसंस्था, विमा कंपन्या, गुंतवणूक कंपन्या आणि बरेच काही यासह विविध वित्तीय संस्थांद्वारे प्रदान केल्या जातात. त्यात बँकिंग, विमा, गुंतवणूक आणि आर्थिक नियोजन यांचा समावेश होतो. आर्थिक सेवा व्यवसाय विस्तार आणि पायाभूत सुविधा

प्रकल्पांसाठी निधी उपलब्ध करून भांडवल निर्मिती आणि आर्थिक विकास सुचवितात. विमा आणि गुंतवणूक सेवा व्यक्ती आणि व्यवसायांना आर्थिक जोखीम व्यवस्थापित आणि कमी करण्यात मदत करतात. आर्थिक सेवा विविध गुंतवणुकीचे पर्याय देतात, ज्यामुळे लोकांना त्यांची संपत्ती वाढवता येते. बँकिंग सेवा कर्ज आणि क्रेडिट प्रदान करतात, वैयक्तिक गरजा, व्यवसाय वाढ आणि आर्थिक स्थिरता यासाठी आवश्यक. या सेवा आर्थिक उत्पादनांना व्यापक लोकसंख्येसाठी प्रवेशयोग्य बनवून आर्थिक समावेशाला प्रोत्साहन देतात. आर्थिक बाजार आणि सेवा अर्थव्यवस्थेत तरलता सुनिश्चित करतात, ज्यामुळे निधीचे सुरळीत हस्तांतरण होऊ शकते. बँकिंग सेवा बँकांनी त्यांच्या ग्राहकांना प्रदान केलेल्या विविध उत्पादने आणि सेवांचा संदर्भ देते. यामध्ये बचत खाती, खाती तपासणे, कर्ज, क्रेडिट कार्ड, गहाणखत आणि बरेच काही समाविष्ट आहे. बँका पैसे वाचवण्यासाठी आणि व्याज मिळविण्यासाठी एक सुरक्षित जागा प्रदान करतात. व्यक्ती आणि व्यवसायांना कर्ज आणि क्रेडिट ऑफर करतात, त्यांना विविध गरजा पूर्ण करण्यास सक्षम करतात. बँका चेक, डेबिट/क्रेडिट कार्ड आणि इलेक्ट्रॉनिक ट्रान्सफरद्वारे व्यवहार सुलभ करतात. अनेक बँका ग्राहकांना त्यांचे वित्त व्यवस्थापित करण्यात मदत करण्यासाठी आर्थिक नियोजन आणि सल्लागार सेवा देतात. बँका आर्थिक धोरणे व्यवस्थापित करून आणि पैशाचा पुरवठा नियंत्रित करून अर्थव्यवस्थेच्या स्थिरता आणि सुरळीत कामकाजात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

म्युच्युअल फंड हे एक प्रकारचे गुंतवणूक वाहन आहे जे अनेक गुंतवणूकदारांकडून स्टॉक, बाँड्स किंवा इतर सिक्युरिटीजच्या वैविध्यपूर्ण पोर्टफोलिओमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी पैसे गोळा करते. विशिष्ट गुंतवणूक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी व्यावसायिक व्यवस्थापक या निधीची देखरेख करतात. प्रामुख्याने समभागांमध्ये गुंतवणूक करा आणि भांडवल वाढीचे लक्ष्य ठेवतात. स्थिर परताव्यावर लक्ष केंद्रित करून रोखे आणि ट्रेझरी बिले यांसारख्या निश्चित-उत्पन्न सिक्युरिटीजमध्ये गुंतवणूक करतात. जोखीम आणि परतावा संतुलित करण्यासाठी इक्विटी आणि कर्जाच्या मिश्रणात गुंतवणूक करतात. विशिष्ट मार्केट इंडेक्सचा मागोवा घ्या, जसे की डझ ५००, त्याच्या कार्यक्षमतेला प्रतिबिंबित करण्यासाठी. तंत्रज्ञान किंवा आरोग्य सेवा यासारख्या विशिष्ट उद्योग किंवा क्षेत्रातील गुंतवणुकीवर लक्ष केंद्रित करतात.

म्युच्युअल फंडाचे महत्त्व

१. **विविधीकरण:** म्युच्युअल फंड विविध प्रकारच्या सिक्युरिटीजमध्ये गुंतवणूक करतात, विविधीकरणाद्वारे जोखीम कमी करतात.
२. **व्यावसायिक व्यवस्थापन:** अनुभवी व्यावसायिकांद्वारे व्यवस्थापित केले जाते जे माहितीपूर्ण गुंतवणूक निर्णय घेतात.
३. **तरलता:** खरेदी आणि विक्री करणे सोपे, गुंतवणूकदारांना तरलता प्रदान करते.
४. **प्रवेशयोग्यता:** लहान आणि मोठ्या दोन्ही गुंतवणूकदारांसाठी योग्य, मर्यादित भांडवलासह गुंतवणूक करणे सोपे करते.
५. **खर्च कार्यक्षमता:** स्केलची अर्थव्यवस्था वैयक्तिक गुंतवणुकीच्या तुलनेत कमी व्यवहार खर्चास अनुमती देते.
६. **पारदर्शकता:** फंड कामगिरी आणि होल्डिंग्सवर नियमित अपडेट गुंतवणूकदारांना पारदर्शकता प्रदान

करतात.

७. **नियमन:** गुंतवणुकदारांसाठी काही प्रमाणात सुरक्षितता आणि संरक्षण सुनिश्चित करून प्राधिकरणांद्वारे नियमन केले जाते.

बँकिंग आणि म्युच्युअल फंडांसह वित्तीय सेवा समजून घेऊन आणि त्यांचा वापर करून, व्यक्ती आणि व्यवसाय प्रभावीपणे त्यांचे वित्त व्यवस्थापित करू शकतात, हुशारीने गुंतवणूक करू शकतात आणि एकूण आर्थिक स्थिरता आणि वाढीसाठी योगदान देऊ शकतात.

२.१ वित्तीय सेवांचा अर्थ, व्याख्या आणि व्याप्ती व महत्त्व:-

वित्तीय सेवा वित्त उद्योगाद्वारे प्रदान केलेल्या आर्थिक सेवांचा संदर्भ घेतात, ज्यामध्ये पैशांचे व्यवस्थापन करणाऱ्या व्यवसायांच्या विस्तृत श्रेणीचा समावेश होतो. बँका, विमा कंपन्या, गुंतवणूक गृहे, सावकार, वित्त कंपन्या, रिअल इस्टेट ब्रोकर्स आणि इतर यासारख्या वित्तीय संस्थांद्वारे या सेवा पुरविल्या जातात. वित्तीय सेवांची व्याप्ती गुंतवणूक, विमा, बँकिंग, रिअल इस्टेट आणि बरेच काही यासह विविध क्रियाकलापांपर्यंत विस्तारते.

आर्थिक सेवांचे प्रकार

१. बँकिंग सेवा

- अ) किरकोळ बँकिंग: व्यक्तींना प्रदान केलेल्या वैयक्तिक वित्तीय सेवांचा समावेश आहे, जसे की बचत आणि चीकिंग खाती, गहाण, वैयक्तिक कर्ज आणि क्रेडिट कार्ड.
- आ) व्यावसायिक बँकिंग: व्यवसायांची पूर्तता करते, व्यावसायिक कर्जे, क्रेडिट लाइन, ट्रेझरी आणि रोख व्यवस्थापन आणि परकीय चलन यासारख्या सेवा देतात.
- इ) गुंतवणूक बँकिंग: विलीनीकरण आणि अधिग्रहण, नवीन सिक्युरिटीज अंडरराइटिंग आणि स्टॉक आणि बाँड्सची खरेदी आणि विक्री सुलभ करण्यासाठी सल्लागार सेवांचा समावेश आहे.

२. विमा सेवा

- अ) इव्हेंट लाइफ इन्शुरन्स: पॉलिसीधारकाचा मृत्यू झाल्यास लाभार्थ्यांना आर्थिक संरक्षण प्रदान करते.
- आ) आरोग्य विमा: वैद्यकीय खर्च कव्हर करते.
- इ) मालमत्ता आणि अपघाती विमा: घरे आणि कार यांसारख्या मालमतेचे कव्हरेज आणि क्षमतेपासून संरक्षण समाविष्ट आहे.

३. गुंतवणूक सेवा

- अ) संपत्ती व्यवस्थापन: उच्च-निव्वळ व्यक्तींसाठी अनुकूल आर्थिक नियोजन आणि गुंतवणूक सेवा.
- आ) म्युच्युअल फंड: गुंतवणूक कार्यक्रम ज्यांना भागधारकांकडून निधी दिला जातो वैविध्यपूर्ण होल्डिंग्समध्ये व्यापार.
- इ) पेन्शन फंड; कामगारांच्या निवृत्तीसाठी पैसे देणारे गुंतवणूक पूल.

४. रिअल इस्टेट सेवा

- अ) गहाण वित्तपुरवठा: रिअल इस्टेट खरेदीसाठी कर्ज देणे.

आ) मालमत्ता व्यवस्थापन:*** रिअल इस्टेट गुंतवणुकीवर देखरेख करणे.

इ) रिअल इस्टेट इन्व्हेस्टमेंट ट्रस्ट (REITs):*** ज्या कंपन्या उत्पन्न-उत्पादक रिअल इस्टेटच्या मालकीच्या, चालवतात किंवा वित्तपुरवठा करतात.

५. सल्लागार सेवा

अ) आर्थिक नियोजन: व्यक्ती आणि व्यवसायांना त्यांच्या आर्थिक भविष्यासाठी योजना तयार करण्यात मदत करणे.

आ) कॉर्पोरेट फायनान्स: भांडवल वाढवणे आणि गुंतवणूक करणे यासह कंपन्यांना त्यांचे वित्त कसे व्यवस्थापित करावे याबद्दल सल्ला देणे.

६. इतर सेवा

अ) पेमेंट प्रक्रिया: ग्राहक आणि व्यवसायांसाठी व्यवहार आणि देयके हाताळणे.

आ) क्रेडिट सेवा: क्रेडिट माहिती आणि रेटिंग प्रदान करणे.

आर्थिक सेवांचे महत्त्व -

आर्थिक सेवा देशाच्या आर्थिक आरोग्यासाठी मूलभूत असतात. ते आर्थिक वाढीस हातभार लावतात, रोजगाराच्या संधी निर्माण करतात आणि संसाधनांचे कार्यक्षम वाटप सुलभ करतात. त्यांच्या महत्त्वाच्या मुख्य पैलूंमध्ये हे समाविष्ट आहे:

१. **आर्थिक वाढ:-** आर्थिक सेवा व्यवसायांना विस्तार आणि नाविन्यपूर्णतेसाठी आवश्यक असलेल्या भांडवलात प्रवेश करण्यास सक्षम करून आर्थिक वाढीस हातभार लावतात. क्रेडिट आणि गुंतवणुकीच्या संधी प्रदान करून, ते व्यवसाय वाढण्यास मदत करतात, ज्यामुळे उत्पादन आणि रोजगार निर्मिती वाढते.

२. **संसाधन वाटप:-** आर्थिक सेवा हे सुनिश्चित करतात की संसाधनांचे कार्यक्षमतेने वाटप केले जाते. क्रेडिट रेटिंग आणि गुंतवणुकीचे विश्लेषण यांसारख्या यंत्रणांद्वारे, ते सर्वात उत्पादक वापरासाठी थेट निधीला मदत करतात, अशा प्रकारे आर्थिक उत्पादन पर्याप्त करतात.

३. **जोखीम व्यवस्थापन:-** विमा आणि जोखीम व्यवस्थापन सेवा अनपेक्षित घटनांमुळे व्यक्ती आणि व्यवसायांचे आर्थिक नुकसान होण्यापासून संरक्षण करतात. जोखीम कमी करून, ते आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये गुंतण्यासाठी स्थिरता आणि आत्मविश्वास प्रदान करतात.

४. **बचत आणि गुंतवणूक:-** आर्थिक सेवा बचत खाती, रोखे आणि स्टॉक यासारखी विविध साधने प्रदान करून बचत आणि गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देतात. या सेवा व्यक्ती आणि संस्थांना त्यांची संपत्ती वाढवण्यासाठी आणि त्यांचे आर्थिक भविष्य सुरक्षित करण्यात मदत करतात.

५. **पेमेंट सिस्टम :-** अर्थव्यवस्थेच्या सुरळीत कामकाजासाठी कार्यक्षम पेमेंट सिस्टम महत्त्वाच्या आहेत. आर्थिक सेवा सुरक्षित आणि विश्वासाहर्ष पेमेंट प्रक्रियेसाठी पायाभूत सुविधा प्रदान करतात, जी व्यापारासाठी आवश्यक आहे.

६. सरकारी कामकाज :- सार्वजनिक निधी व्यवस्थापित करण्यासाठी, कर्ज उभारण्यासाठी आणि आर्थिक धोरणांची अंमलबजावणी करण्यासाठी सरकारे वित्तीय सेवांवर अवलंबून असतात. प्रभावी आर्थिक व्यवस्थापन सरकार आर्थिक स्थिरता आणि वाढ सुनिश्चित करते.

आर्थिक सेवा उद्योगासमोरील आव्हाने

यांचे महत्त्व असूनही, वित्तीय सेवांना अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो ज्यामुळे त्यांच्या परिणामकारकतेवर परिणाम होऊ शकतो:

१. नियामक अनुपालन:- वित्तीय संस्था अत्यंत नियमन केलेल्या वातावरणात काम करतात. नियामक बदलांचे पालन करणे आणि अनुपालन सुनिश्चित करणे महाग आणि वेळखाऊ असू शकते.

२. तांत्रिक व्यत्यय:- फिनटेक कंपन्या आणि डिजिटल चलनांचा उदय संधी आणि आव्हाने दोन्ही सादर करतो. पारंपारिक वित्तीय संस्थांनी स्पर्धात्मक राहण्यासाठी नवीन तंत्रज्ञानाशी जुळवून घेतले पाहिजे.

३. आर्थिक अस्थिरता:- आर्थिक सेवा आर्थिक चक्रासाठी संवेदनशील असतात. आर्थिक मंदीमुळे कर्ज चुकते, कमी गुंतवणूक क्रियाकलाप आणि एकूणच आर्थिक अस्थिरता होऊ शकते.

४. सायबर सुरक्षा धोके:- वित्तीय सेवा अधिकाधिक डिजिटल होत असताना, सायबर हल्ल्यांचा धोका वाढतो. संवेदनशील आर्थिक डेटाचे संरक्षण करणे ही उद्योगासाठी एक महत्वाची चिंता आहे.

५. ग्राहकांच्या अपेक्षा:- ग्राहक आता अधिक वैयक्तिकृत आणि सोयीस्कर आर्थिक सेवांची मागणी करतात. या अपेक्षांची पूर्तता करण्यासाठी तंत्रज्ञान आणि नाविन्यपूर्ण क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण गुंतवणूक आवश्यक आहे.

आर्थिक सेवांचे भविष्य

वित्तीय सेवा उद्योग महत्त्वपूर्ण परिवर्तनासाठी सज्ज आहे. भविष्याला आकार देणाऱ्या प्रमुख ट्रेडमध्ये हे समाविष्ट आहे:

१. डिजिटल परिवर्तन:- ब्लॉकचेन, आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स आणि बिग डेटा नालिटिक्स यासारख्या डिजिटल तंत्रज्ञानाचा अवलंब आर्थिक सेवांमध्ये क्रांती घडवत आहे. हे तंत्रज्ञान कार्यक्षमता वाढवतात, खर्च कमी करतात आणि ग्राहकांचे अनुभव सुधारतात.

२. शाश्वत वित्त:- पर्यावरणीय आणि सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार प्रकल्पांना वाढत्या प्रमाणात समर्थन देत आर्थिक प्रकल्पांसह, शाश्वत वित्तावर अधिक लक्ष केंद्रित केले जात आहे. ग्रीन बॉण्ड्स आणि सस्टेनेबल ओनव्हेटली फंड ही या ट्रेडची उदाहरणे आहेत.

३. फिनटेक सहयोग:- पारंपारिक वित्तीय संस्था नवीन तंत्रज्ञान आणि नाविन्यपूर्ण उपायांचा लाभ घेण्यासाठी फिनटेक स्टार्टअप्ससोबत वाढत्या सहकार्य करत आहेत. या भागीदारी पदाधिकार्यांना वेगाने बदलणाऱ्या लँडस्केपमध्ये संबंधित राहण्यास मदत करतात.

४. वैयक्तिकरण:- डेटा नालिटिक्समधील प्रगती वित्तीय संस्थांना अत्यंत वैयक्तिकृत सेवा ऑफर करण्यास सक्षम करते. ग्राहकांची प्राधान्ये आणि वर्तणूक समजून घेऊन, वित्तीय सेवा वैयक्तिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी उत्पादने आणि सेवा तयार करू शकतात.

५. नियामक उत्क्रांती:- नियामक फ्रेमवर्क तांत्रिक प्रगती आणि बदलत्या बाजारातील गतिशीलता यांच्याशी ताळमेळ राखण्यासाठी विकसित होत आहेत. सक्रिय नियामक उपाय जोखीम कमी करण्यास आणि वित्तीय क्षेत्रातील नवकल्पना वाढविण्यात मदत करू शकतात.

आर्थिक सेवा या आधुनिक अर्थव्यवस्थेच्या कार्याचा अविभाज्य घटक आहेत, ज्या अत्यावश्यक सेवा प्रदान करतात ज्यामुळे वाढ, स्थिरता आणि समृद्धी सुलभ होते. बँकिंग आणि विम्यापासून ते गुंतवणूक आणि सल्लागार सेवांपर्यंत, वित्तीय सेवांची विस्तृतता हे सुनिश्चित करते की व्यक्ती, व्यवसाय आणि सरकार त्यांचे वित्त प्रभावीपणे व्यवस्थापित करू शकतात. असंख्य आव्हानांना तोंड देत असूनही, तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे उद्योग विकसित होत आहे आणि ग्राहकांच्या अपेक्षा बदलणे. वित्तीय सेवा या बदलांशी जुळवून घेत असल्याने, ते अर्थव्यवस्थेच्या लँडस्केपला आकार देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत राहतील. आर्थिक सेवा हा आधुनिक अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा घटक आहे, ज्यामुळे विविध क्षेत्रांचे सुरळीत कामकाज आणि वाढ होते. त्यामध्ये बँकिंग, विमा, गुंतवणूक व्यवस्थापन आणि इतर आर्थिक मध्यस्थी सेवांसह विविध क्रियाकलापांचा समावेश आहे.

१) संसाधनांचे कार्यक्षम वाटप सुलभ करणे

वित्तीय सेवांच्या प्राथमिक कार्यापैकी एक म्हणजे बचतकर्त्यांकडून कर्जदारांना निधी चॅनल करणे. बँका, उदाहरणार्थ, व्यक्ती आणि व्यवसायांकडून अतिरिक्त निधी असलेल्या ठेवी गोळा करतात आणि त्या उद्योजक आणि कंपन्यांसारख्या भांडवलालाची गरज असलेल्यांना कर्ज देतात. ही प्रक्रिया सुनिश्चित करते की संसाधने निष्क्रिय नाहीत परंतु त्याऐवजी नोकऱ्या निर्माण करण्यासाठी, उत्पन्न निर्माण करण्यासाठी आणि आर्थिक क्रियाकलापांना चालना देण्यासाठी उत्पादकपणे वापरली जातात. वैयक्तिक गुंतवणूकदार एकट्याने समर्थन करू शकणार नाहीत अशा मोठ्या प्रमाणात प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी विविध गुंतवणूकदारांकडून निधी गोळा करून गुंतवणूक कंपन्या देखील महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

२) जोखीम व्यवस्थापन सक्षम करणे

वित्तीय सेवा जोखीम व्यवस्थापित करण्यासाठी विविध साधने आणि यंत्रणा प्रदान करतात. विमा कंपन्या अशी उत्पादने देतात जी व्यक्ती आणि व्यवसायांना अपघात, नैसर्गिक आपत्ती, आरोग्य समस्या आणि इतर अनपेक्षित घटनांमुळे होणाऱ्या संभाव्य नुकसानापासून संरक्षण देतात. हे संरक्षण राखण्यासाठी महत्त्वाचे आहे. आर्थिक स्थिरता आणि आत्मविश्वास, आपत्तीजनक नुकसानाच्या सतत भीतीशिवाय व्यवसाय चालवण्यास सक्षम करते. वित्तीय संस्थांद्वारे प्रदान केलेल्या डेरिव्हेटिव्ह्ज आणि हेजिंग धोरण कंपन्यांना किंमतीतील चढउतार, व्याजदर आणि चलन विनिमय दरांशी संबंधित जोखीम कमी करण्यास अनुमती देतात, ज्यामुळे अधिक अनुमानित आर्थिक परिणामांची खात्री होते.

३) आर्थिक स्थिरतेला प्रोत्साहन देणे

चांगली कार्य करणारी वित्तीय प्रणाली आर्थिक स्थिरतेमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देते, केंद्रीय बँका आणि नियामक संस्था वित्तीय व्यवस्थेवर देखरेख करतात, चलनवाढ नियंत्रित करण्यासाठी धोरणे अंमलात आणतात, व्याजदर व्यवस्थापित करतात आणि आर्थिक-बाजारांची एकूण स्थिरता सुनिश्चित करतात. आर्थिक मंदीच्या काळात, वित्तीय सेवा संस्था बाजारांना तरलता प्रदान करणे, कर्ज सुविधा देणे आणि

सरकारी प्रोत्साहन कार्यक्रमांना समर्थन देणे यासारख्या उपायांद्वारे प्रभाव कमी करण्यास मदत करू शकतात. आर्थिक आव्हानांशी जुळवून घेण्याची आणि त्यांना प्रतिसाद देण्याची वित्तीय सेवांची क्षमता संकटे टाळण्यास मदत करते आणि पुनर्प्राप्ती सुलभ करते.

४) बचत आणि गुंतवणुकीला प्रोत्साहन

आर्थिक सेवा व्यक्ती आणि व्यवसायांना बचत आणि गुंतवणूक करण्यासाठी व्यासपीठ आणि प्रोत्साहन देतात. बचत खाती, पेन्शन फंड आणि म्युच्युअल फंड आणि स्टॉक्स यांसारखी गुंतवणूक वाहने लोकांना वेळोवेळी त्यांची संपत्ती वाढवण्याच्या संधी देतात. ही बचत आणि गुंतवणूक भविष्यातील आर्थिक सुरक्षितता, निवृत्तीसाठी निधी, शिक्षण आणि इतर दीर्घकालीन उद्दिष्टांसाठी महत्त्वपूर्ण आहेत. बचत आणि गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देऊन, वित्तीय सेवा भांडवल निर्मितीमध्ये योगदान देतात, जे आर्थिक वाढ आणि विकासासाठी आवश्यक आहे.

५) नवोन्मेष आणि उद्योजकतेला सहाय्यक

नवोन्मेष आणि उद्योजकतेसाठी वित्तीय सेवांमध्ये प्रवेश आवश्यक आहे. स्टार्ट-अप्स आणि छोटे व्यवसाय, जे बहुतेक वेळा नवोपक्रमाचे चालक असतात, त्यांना नवीन उत्पादने आणि सेवा विकसित आणि मार्केट करण्यासाठी निधीची आवश्यकता असते, व्हेचर कॅपिटल फर्म, देवदूत गुंतवणूकदार आणि क्राउडफंडिंग प्लॅटफॉर्म ही आर्थिक सेवांची उदाहरणे आहेत जी उद्योन्मुख व्यवसायांना आवश्यक भांडवल पुरवतात. याव्यतिरिक्त, आर्थिक सल्ला आणि व्यवस्थापन सेवा उद्योजकांना त्यांच्या उपक्रमांची योजना, अंमलबजावणी आणि कार्यक्षमतेने वाढ करण्यास मदत करतात, एक गतिमान आणि नाविन्यपूर्ण व्यवसाय वातावरण वाढवतात.

६) ग्राहक आणि व्यावसायिक आत्मविश्वास वाढवणे

विश्वासाह वित्तीय सेवांची उपलब्धता ग्राहक आणि व्यवसायांमध्ये आत्मविश्वास वाढवते. जेव्हा व्यक्तींना क्रेडिट, विमा आणि गुंतवणुकीच्या संधी उपलब्ध असतात, तेव्हा ते घरे आणि कार यासारख्या महत्त्वपूर्ण खरेदी आणि शिक्षण आणि आरोग्यामध्ये गुंतवणूक करण्याची अधिक शक्यता असते. त्याचप्रमाणे, जे व्यवसाय वित्तपुरवठा सुरक्षित करू शकतात आणि जोखीम व्यवस्थापित करू शकतात त्यांना नवीन प्रकल्पांमध्ये गुंतवणूक करणे, कर्मचारी नियुक्त करणे आणि ऑपरेशन्सचा विस्तार करणे अधिक आवश्यक आहे. हा आत्मविश्वास मजबूत आर्थिक क्रियाकलाप राखण्यासाठी आणि व्यवसायाचे सकारात्मक वातावरण सुनिश्चित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

७) आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि गुंतवणूक सुलभ करणे

जागतिक व्यापार आणि गुंतवणुकीच्या कार्यासाठी वित्तीय सेवा अविभाज्य आहेत. बँका लेटर्स ऑफ क्रेडिट आणि गॅरंटी यांसारखी ट्रेड फायनान्स उत्पादने देतात, ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यवहार सुरळीत पार पाडता येतात. परकीय चलन सेवा व्यवसायांना चलने रूपांतरित करण्यास आणि विनिमय दराच्या जोखमीपासून बचाव करण्यास सक्षम करतात, स्थिर आणि अंदाजे क्रॉस-बॉर्डर ऑपरेशन्स सुनिश्चित करतात. गुंतवणूक बँका आणि आर्थिक सल्लागार कंपन्यांना आंतरराष्ट्रीय बाजारात भांडवल उभारणी, जागतिक गुंतवणूक प्रवाह आणि आर्थिक एकात्मतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी मदत करतात.

८)आर्थिक समावेशन सुधारणे

आर्थिक सेवा कमी असलेल्या लोकसंख्येला आर्थिक उत्पादने आणि सेवांमध्ये प्रवेश प्रदान करून आर्थिक समावेशन सुधारण्यात महत्वाची भूमिका बजावतात. मायक्रोफायनान्स संस्था, मोबाइल बँकिंग आणि फिनटेक इनोव्हेशन्सने दुर्गम आणि ग्रामीण भागातील लोकांसाठी आर्थिक सेवांचा विस्तार केला आहे, अर्थव्यवस्थेच्या सक्षमीकरणाला चालना दिली आहे आणि गरिबी कमी केली आहे, आर्थिक समावेशन व्यक्तींना सुरक्षितपणे बचत करण्यास, उत्पादक हेतूसाठी कर्ज घेण्यास आणि जोखमींपासून स्वतःचे संरक्षण करण्यास सक्षम करते, योगदान देते. व्यापक आर्थिक विकास आणि सामाजिक स्थिरता.

९)ड्रायव्हिंग तांत्रिक प्रगती

वित्तीय सेवा उद्योग तांत्रिक नवकल्पनांमध्ये आघाडीवर आहे. फिनटेक, ब्लॉकचेन, आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स आणि बिग डेटा नालिटिक्सचा अवलंब केल्याने आर्थिक सेवा कशा प्रकारे वितरित केल्या जातात आणि वापरल्या जातात. ही तंत्रज्ञाने आर्थिक व्यवहारांची कार्यक्षमता, सुलभता आणि सुरक्षितता वाढवतात, ज्यामुळे व्यवसाय आणि ग्राहकांसाठी नवीन संधी उपलब्ध होतात. वित्तीय सेवांमधील तंत्रज्ञानाच्या सततच्या उत्क्रांतीमुळे केवळ सेवा वितरणात सुधारणा होत नाही तर इतर क्षेत्रांमध्ये व्यापक तांत्रिक प्रगती देखील होते.

सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील उपक्रमांना पाठिंबा

वित्तीय सेवा निधी आणि आर्थिक व्यवस्थापन कौशल्याच्या तरतूदीद्वारे सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील उपक्रमांना समर्थन देतात. रोखे जारी करण्यासाठी, सार्वजनिक निधी व्यवस्थापित करण्यासाठी आणि आर्थिक धोरणांची अंमलबजावणी करण्यासाठी सरकारे वित्तीय संस्थांवर अवलंबून असतात. पायाभूत सुविधा, आरोग्यसेवा आणि शिक्षण यामधील सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीसाठी अनेकदा वित्तीय सेवा संस्थांद्वारे सुलभ आर्थिक व्यवस्था आवश्यक असते. लोकांमधील सहकार्य आणि वित्तीय सेवांमधील खाजगी क्षेत्रे आर्थिक विकासाला चालना देतात आणि सामाजिक आव्हानांना तोंड देतात.

वित्तीय सेवांचे महत्त्व गहन आणि बहुआयामी आहे. ते संसाधनांच्या कार्यक्षम वाटपासाठी, जोखीम व्यवस्थापन सक्षम करण्यासाठी, आर्थिक स्थिरतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि बचत आणि गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यासाठी आवश्यक आहेत. वित्तीय सेवा नवकल्पना आणि उद्योजकतेला समर्थन देतात, ग्राहक आणि व्यावसायिक आत्मविश्वास वाढवतात, आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि गुंतवणूक सुलभ करतात, आर्थिक समावेश सुधारतात, तांत्रिक प्रगती चालवतात आणि सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील उपक्रमांना समर्थन देतात. जसे की, वित्तीय सेवा क्षेत्र हे आधुनिक अर्थव्यवस्थेचा आधारस्तंभ आहे, जे त्यांच्या वाढ, स्थिरता आणि समृद्धीला आधार देते.

२.२ भारतातील बँकिंग सेवा -

भारतातील बँकिंग सेवा, देशाच्या वित्तीय सेवा उद्योगाचा एक महत्वाचा भाग, गेल्या काही दशकांमध्ये लक्षणीय बदल घडवून आणला आहे. ही उत्क्रांती आर्थिक सुधारणा, तांत्रिक प्रगती आणि बदलत्या ग्राहकांच्या अपेक्षांमुळे झाली आहे. आज, भारताचे बँकिंग क्षेत्र एक मजबूत आणि वैविध्यपूर्ण प्रणाली म्हणून उभे आहे, जे देशाच्या आर्थिक विकासात आणि आर्थिक समावेशात महत्त्वपूर्ण योगदान

देत आहे.

भारतातील बँकिंगचा इतिहास प्राचीन काळापासूनचा आहे, ऐतिहासिक ग्रंथांमध्ये सावकार आणि मर्चंट बँकर्सचा उल्लेख आहे. तथापि, आधुनिक बँकिंगची सुरुवात १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात बँक ऑफ च्या स्थापनेपासून झाली. १७७० मध्ये हिंदुस्थान, त्यानंतर १७८६ मध्ये जनरल बँक ऑफ इंडिया आली. वास्तविक परिवर्तनाची सुरुवात प्रेसिडेन्सी बँक्स बँक ऑफ बंगाल, बँक ऑफ बॉम्बे आणि बँक ऑफ मद्रास यांच्या स्थापनेपासून झाली आणि १९व्या शतकाच्या सुरुवातीस त्यांचे विलीनीकरण झाले. १९२१ मध्ये बँक ऑफ इंडिया आणि त्यानंतर १९५५ मध्ये स्टेट बँक ऑफ इंडिया बनली.

स्वातंत्र्योत्तर काळात १९६९ आणि १९८० मध्ये प्रमुख बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाले, ज्याचा उद्देश ग्रामीण भागात बँकिंग सेवांचा विस्तार करणे आणि आर्थिक समावेशन साध्य करणे हे होते. या निर्णयामुळे बँकिंग सेवांची पोहोच लक्षणीयरीत्या वाढली आणि विकास प्रकल्पांसाठी बचत एकत्रित करण्यात मदत झाली.

भारतीय बँकिंग क्षेत्राची रचना

भारतीय बँकिंग क्षेत्राचे स्थूलमानाने अनुसूचित आणि अनुसूचित बँकांमध्ये वर्गीकरण केले जाते. अनुसूचित बँका म्हणजे भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) कायदा, १९३४ च्या दुसऱ्या शेड्यूल अंतर्गत समाविष्ट असलेल्या बँका. त्यामध्ये व्यापारी बँका आणि सहकारी बँकांचा समावेश होतो.

१) **व्यावसायिक बँका** : या पुढे सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका, खाजगी क्षेत्रातील बँका, परदेशी बँका आणि प्रादेशिक ग्रामीण बँका (RRBs) मध्ये विभागल्या आहेत.

२) **सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका (PSBs)**: सरकारच्या मालकीच्या, या बँका बँकिंग लँडस्केपवर वर्चस्व गाजवतात. स्टेट बँक ऑफ इंडिया, पंजाब नॅशनल बँक आणि बँक ऑफ बडोदा ही उदाहरणे आहेत.

३) **खाजगी क्षेत्रातील बँका** : या खाजगी संस्थांच्या मालकीच्या आहेत. उल्लेखनीय नावांमध्ये एचडीएफसी बँक, आयसीआयसीआय बँक आणि क्बिस बँक यांचा समावेश आहे.

४) **विदेशी बँका** : भारतात कार्यरत पण मुख्यालय देशाबाहेर आहे, जसे की Citibank, HSBC आणि Standard Chartered.

५) **प्रादेशिक ग्रामीण बँका (RRBs)**: ग्रामीण भागात सेवा देण्यासाठी स्थापन केलेल्या, या बँकांचे उद्दिष्ट कृषि क्षेत्र आणि लघु उद्योगांना कर्ज आणि इतर वित्तीय सेवा प्रदान करणे आहे.

६) **सहकारी बँका**: या बँका त्यांच्या सभासदांना बँकिंग सेवा प्रदान करण्याच्या उद्देशाने सहकारी मॉडेलवर कार्य करतात. ते पुढे नागरी आणि ग्रामीण सहकारी बँकांमध्ये विभागले गेले आहेत.

प्रमुख बँकिंग सेवा

अ) **रिटेल बँकिंग** – भारतातील रिटेल बँकिंग विविध उत्पादने आणि सेवा ऑफर करून वैयक्तिक ग्राहकांना सेवा पुरवते. यात समाविष्ट:

१) **ठेव खाती** : बचत खाती, चालू खाती, मुदत ठेवी आणि आवर्ती ठेवी.

२) **कर्ज आणि प्रगती** : वैयक्तिक कर्ज, गृह कर्ज, वाहन कर्ज आणि शैक्षणिक कर्ज.

- ३) **कार्ड** : क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड आणि प्रीपेड कार्ड.
- ४) **गुंतवणूक सेवा** : म्युच्युअल फंड, विमा उत्पादने आणि पेन्शन योजना
- ५) **पेमेंट सेवा** : मोबाइल बँकिंग, इंटरनेट बँकिंग आणि पेमेंट वॉलेट.

वाढत्या शहरीकरणामुळे, वाढत्या उत्पन्नामुळे आणि डिजिटल अवलंबनामुळे रिटेल बँकिंगमध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे.

ब) कॉर्पोरेट बँकिंग

कॉर्पोरेट बँकिंग व्यवसाय आणि कॉर्पोरेशनच्या सेवांवर लक्ष केंद्रित करते, यासह:

- १) **कर्ज आणि अग्रिम****: कार्यरत भांडवल कर्ज, मुदत कर्ज आणि प्रकल्प वित्तपुरवठा.
- २) **व्यापार वित्त****: क्रेडिट पत्र, बँक हमी आणि निर्यात-आयात वित्त.
- ३) **कॅश व्यवस्थापन सेवा****: संकलन आणि पेमेंट उपाय.
- ४) **ट्रेझरी आणि जोखीम व्यवस्थापन****: फॉरेक्स सेवा, डेरिव्हेटिव्ह आणि जोखीम व्यवस्थापन उपाय.

कॉर्पोरेट बँकिंग व्यवसाय क्षेत्राला पाठिंबा देण्यासाठी आणि व्यापार आणि वाणिज्य सुलभ करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

ग्रामीण आणि कृषी बँकिंग

भारतातील लोकसंख्येचा एक महत्वाचा भाग ग्रामीण भागात राहत असल्याने, ग्रामीण बँकिंग सेवा अत्यंत महत्वाचे आहेत या सेवांमध्ये पुढील बाबींचा समावेश होतो:-

- १) **कृषी वित्त कर्ज**- यामध्ये पीक कर्जे, कृषी साधन संपत्ती वित्त, आणि जलसिंचनासाठीची कर्जे यांचा समावेश होतो.
- २) **सूक्ष्म वित्त**- यामध्ये वैयक्तिक आणि सामूहिक रित्या अत्यंत कमी उत्पन्न गटातील व्यक्तींसाठी छोटी कर्जे दिली जातात.
- ३) **सर्वसमावेशक वित्तीय उपायोजना**- यामध्ये प्रधानमंत्री जनधन योजना यासारख्या कार्यक्रमांसाठी बँकिंग क्षेत्रातून बँकेशी संलग्न नसलेल्या लोकसंख्येकरिता कर्ज उपलब्ध करून दिले जातात आणि त्यांचा वित्तीय क्षेत्रात समावेश करून घेतला जातो.

क) तंत्रज्ञानातील प्रगती -

भारतीय बँकिंग क्षेत्राने सेवा वितरण आणि ग्राहक अनुभव वाढवण्यासाठी तंत्रज्ञान स्वीकारले आहे. मुख्य प्रगतीमध्ये हे समाविष्ट आहे:

- १) **कोअर बँकिंग सोल्युशन्स (CRS)**: शाखांमध्ये रिअल-टाइम बँकिंग व्यवहार सक्षम करणे.
- २) **डिजिटल पेमेंट्स**: युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस (UPI), तात्काळ पेमेंट सेवा (IMPS), आणि भारत बिल पेमेंट सिस्टम (BBPS) यांनी डिजिटल पेमेंटमध्ये क्रांती आणली आहे.
- ३) **मोबाइल बँकिंग** : बँक खाते व्यवस्थापन, व्यवहार आणि इतर सेवांसाठी मोबाइल प्लिकेशन्स देतात.
- ४) **इंटरनेट बँकिंग** : बँकिंग सेवांमध्ये ऑनलाइन प्रवेश सुलभ करणे.

५) कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि डेटा विश्लेषण : वैयक्तिक बँकिंग, फसवणूक शोधणे आणि चॅटबॉट्स आणि व्हर्चुअल असिस्टंटद्वारे ग्राहक सेवेसाठी वापरले जाते.

ड)नियामक आराखडा:-

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI) ही बँकिंग क्षेत्रावर देखरेख करणारी केंद्रीय नियामक प्राधिकरण आहे. हे आर्थिक स्थिरता, ग्राहक संरक्षण आणि कायदे आणि नियमांचे पालन सुनिश्चित करते. मुख्य नियामक उपायांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

- १) मौद्रिक धोरण: व्याजदर आणि राखीव आवश्यकतांद्वारे चलनवाढ आणि तरलता व्यवस्थापित करणे.
- २) प्रुडेंशियल नॉर्म्स : भांडवल पर्याप्तता, मालमत्ता गुणवत्ता आणि जोखीम व्यवस्थापनासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे.
- ३) ग्राहक संरक्षण : न्याय्य पद्धती, तक्रार निवारण आणि पारदर्शकतेसाठी नियम.
- ४) आर्थिक समावेश : बँकांना सेवा कमी असलेल्या भागात आणि लोकसंख्येपर्यंत सेवा देण्याचा आदेश.

आव्हाने आणि संधी

प्रगती होत असूनही, भारतीय बँकिंग क्षेत्राला अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो:

- १) नॉन-परफॉर्मिंग सेट्स (एनपीए) : बुडीत कर्जाची उच्च पातळी बँकेच्या नफा आणि स्थिरतेवर परिणाम करते.
- २) नियामक अनुपालन : कठोर नियामक आवश्यकता पूर्ण करणे बँकांसाठी आव्हानात्मक असू शकते.
- ३) सायबरसुरक्षा धोके : वाढत्या डिजिटल व्यवहारांमुळे सायबर हल्ले आणि फसवणूक होण्याचा धोका आहे.
- ३) आर्थिक समावेश : सर्वांसाठी, विशेषतः दुर्गम भागात बँकिंग सेवांचा प्रवेश सुनिश्चित करणे. तथापि, अनेक संधी देखील आहेत:
- १) डिजिटल ट्रान्सफॉर्मेशन : तंत्रज्ञानामध्ये सतत गुंतवणूक केल्याने कार्यक्षमता आणि ग्राहकांचा अनुभव वाढू शकतो.
- २) फिनटेक कोलॅबोरेशन : फिनटेक कंपन्यांसोबतच्या भागीदारीमुळे नावीन्य येऊ शकते आणि नवीन ग्राहक वर्गापर्यंत पोहोचता येते.
- ३) शाश्वत बँकिंग : ग्रीन बँकिंगवर भर देणे आणि शाश्वत प्रकल्पांना वित्तपुरवठा केल्याने वाढीचे नवीन मार्ग खुले होऊ शकतात.
- ४) ग्रामीण भागात विस्तार: ग्रामीण बँकिंगवर लक्ष केंद्रित केल्याने मोठ्या प्रमाणात बँकिंग नसलेल्या लोकसंख्येचा फायदा होऊ शकतो, ज्यामुळे आर्थिक समावेश आणि वाढ होऊ शकते.

भारतातील बँकिंग सेवा क्षेत्र हे देशाच्या आर्थिक व्यवस्थेचा गतिशील आणि अविभाज्य भाग आहे. हे पारंपारिक बँकिंग पद्धतींमधून विकसित झाले आहे. एक अत्याधुनिक, तंत्रज्ञान-चालित उद्योग.

हे क्षेत्र सतत वाढत असताना आणि नवीन आव्हानांशी जुळवून घेत असल्याने, ते भारतातील आर्थिक विकास आणि आर्थिक स्थैर्याचे प्रमुख चालक आहे. भारतातील बँकिंगचे भविष्य तांत्रिक प्रगती स्वीकारणे, आर्थिक समावेशनाला चालना देणे आणि शाश्वत वाढ आणि विकास सुनिश्चित करण्यासाठी मजबूत नियामक पद्धती राखण्यात आहे.

गेल्या काही दशकांमध्ये भारतातील बँकिंग सेवांमध्ये उल्लेखनीय बदल झाले आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील मोठ्या प्रमाणात असंगठित क्षेत्रापासून ते आज अत्याधुनिक आणि नियमन केलेल्या प्रणालीपर्यंत, भारतीय बँकिंग तिच्या वाढत्या अर्थव्यवस्थेच्या गतिशील गरजा पूर्ण करण्यासाठी विकसित झाली आहे.

२.३ म्युच्युअल फंड- अर्थ आणि प्रकार; म्युच्युअल फंडाची ओळख

म्युच्युअल फंड हे एक लोकप्रिय गुंतवणूक वाहन आहे जे विविध गुंतवणूकदारांकडून सिक्युरिटीजचे विविध पोर्टफोलिओ खरेदी करण्यासाठी पैसे जमा करण्यासाठी डिझाइन केलेले आहे. ते व्यावसायिक निधी व्यवस्थापकांद्वारे व्यवस्थापित केले जातात जे एकत्रित निधीचे वाटप विविध मालमत्तांमध्ये करतात, जसे की स्टॉक, बाँड्स आणि इतर सिक्युरिटीज. फंडाच्या उद्दिष्टांवर आधारित गुंतवणूकदारांना परतावा मिळवून देणे हे प्राथमिक उद्दिष्ट आहे, जे उत्पन्न निर्मितीपासून भांडवल वाढीपर्यंत किंवा दोन्हीच्या संयोजनापर्यंत असू शकते.

म्युच्युअल फंडाचे फायदे

१) **विविधीकरण** - म्युच्युअल फंडाचा एक महत्वाचा फायदा म्हणजे विविधीकरण. सिक्युरिटीजच्या विस्तृत श्रेणीमध्ये गुंतवणूक करून, म्युच्युअल फंड वैयक्तिक गुंतवणुकीशी संबंधित जोखीम कमी करतात. हे विविधीकरण एकूण पोर्टफोलिओवरील एका सुरक्षिततेद्वारे खराब कामगिरीचा प्रभाव कमी करण्यास मदत करते.

२) **व्यावसायिक व्यवस्थापन**- म्युच्युअल फंड हे व्यावसायिक फंड व्यवस्थापकांद्वारे व्यवस्थापित केले जातात ज्यांच्याकडे मार्केट ट्रेंडचे विश्लेषण करण्यासाठी आणि माहितीपूर्ण गुंतवणूक निर्णय घेण्यासाठी कौशल्य आणि संसाधने असतात. हे व्यावसायिक व्यवस्थापन विशेषतः असू शकते, वैयक्तिक गुंतवणूकदारांसाठी फायदेशीर आहे ज्यांना त्यांची गुंतवणूक प्रभावीपणे व्यवस्थापित करण्यासाठी वेळ किंवा ज्ञानाची कमतरता असू शकते.

३) **तरलता** - म्युच्युअल फंड उच्च तरलता देतात. ओपन-एंड फंडांसाठी, गुंतवणूकदार कोणत्याही ट्रेडिंग दिवसाच्या शेवटी NAV वर शेअर्स खरेदी किंवा विक्री करू शकतात. ईटीएफ तरलता देखील प्रदान करतात कारण ते संपूर्ण दिवसभर एक्सचेंजेसवर व्यवहार केले जाऊ शकतात.

४) **सोय** - म्युच्युअल फंड गुंतवणुकीसाठी सोयीस्कर मार्ग देतात. गुंतवणूकदार तुलनेने कमी पैशाने सुरुवात करू शकतात आणि वैविध्यपूर्ण पोर्टफोलिओमध्ये एक्सपोजर मिळवू शकतात. याव्यतिरिक्त, म्युच्युअल फंड गुंतवणूकीचे प्रशासकीय पैलू हाताळतात, जसे की लाभांश पुनर्गुंतवणूक आणि रेकॉर्ड-कीपिंग.

म्युच्युअल फंडाचे तोटे

१) फी आणि खर्च - म्युच्युअल फंड व्यवस्थापन शुल्क, प्रशासकीय शुल्क आणि वितरण शुल्क (१२ल-१ शुल्क) यासह विविध शुल्क आकारतात. सक्रियपणे व्यवस्थापित निधीमध्ये सामान्यतः निष्क्रियपणे व्यवस्थापित निधीपेक्षा जास्त शुल्क असते. हे शुल्क कालांतराने परतावा कमी करू शकतात, विशेषतः कमी-रिटर्न वातावरणात.

२) नियंत्रणाचा अभाव - म्युच्युअल फंडातील गुंतवणूकदार निर्णय घेण्याचे अधिकार फंड व्यवस्थापकांना देतात. याचा अर्थ फंडाच्या पोर्टफोलिओमधील विशिष्ट सिक्युरिटीजवर त्यांचे कोणतेही नियंत्रण नाही. काही गुंतवणूकदारांसाठी, नियंत्रणाचा अभाव हा गैरसोय असू शकतो.

३) कर अकार्यक्षमता - म्युच्युअल फंड कर-अकार्यक्षम असू शकतात, विशेषतः करपात्र खात्यांसाठी. फंड मॅनेजर सिक्युरिटीजची वारंवार खरेदी आणि विक्री करू शकतात, ज्यामुळे भांडवली नफ्याचे वितरण होते ज्यावर गुंतवणूकदारांनी कर भरावा. याव्यतिरिक्त, या वितरणाच्या वेळेवर गुंतवणूकदारांचे कोणतेही नियंत्रण नसते.

म्युच्युअल फंडाचे मूल्यांकन

१) कार्यप्रदर्शन - म्युच्युअल फंडाचे मूल्यमापन करताना, भूतकाळातील कामगिरी एक सामान्य मेट्रिक आहे. तथापि, हे लक्षात ठेवणे महत्वाचे आहे की मागील कामगिरी भविष्यातील परिणामांची हमी देत नाही. गुंतवणूकदारांनी विविध कालावधीतील कामगिरीकडे लक्ष द्यावे आणि त्याची योग्य बेंचमार्कशी तुलना करावी.

२) फी आणि खर्च - कमी शुल्काचा कालांतराने गुंतवणूकदारांच्या परताव्यावर लक्षणीय परिणाम होऊ शकतो. समान फंडांच्या खर्चाच्या गुणोत्तरांची तुलना केल्यास गुंतवणूकदारांना किफायतशीर पर्याय निवडण्यास मदत होऊ शकते.

३) निधी व्यवस्थापक कार्यकाळ आणि ट्रॅक रेकॉर्ड - फंड व्यवस्थापकाचा अनुभव आणि ट्रॅक रेकॉर्ड फंडाच्या संभाव्य कामगिरीबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करू शकतो. भक्कम कामगिरीचा इतिहास असलेले दीर्घकाळ चालणारे व्यवस्थापक चांगले परिणाम देत राहण्याची अधिक शक्यता असते.

४) निधीचे उद्दिष्ट आणि धोरण - गुंतवणूकदारांनी हे सुनिश्चित केले पाहिजे की फंडाचे उद्दिष्ट आणि धोरण त्यांच्या स्वतःच्या गुंतवणुकीच्या उद्दिष्टांशी आणि जोखीम सहनशीलतेशी सुसंगत आहे. उदाहरणार्थ, स्थिर उत्पन्न शोधणाऱ्या व्यक्तीसाठी उच्च-वाढीचा इक्विटी फंड योग्य असू शकत नाही.

५) धोका - म्युच्युअल फंडाशी संबंधित जोखीम समजून घेणे महत्वाचे आहे. यामध्ये बाजारातील जोखीम, क्रेडिट जोखीम, व्याजदर जोखीम आणि फंडाच्या गुंतवणुकीवर अवलंबून असलेल्या इतर गोष्टींचा समावेश होतो, मानक विचलन, बीटा आणि शार्प रेशो यासारख्या जोखीम मेट्रिक्स फंडाच्या जोखीम प्रोफाइलमध्ये अंतर्दृष्टी प्रदान करू शकतात.

म्युच्युअल फंड व्यक्तींना व्यावसायिकांनी व्यवस्थापित केलेल्या वैविध्यपूर्ण पोर्टफोलिओमध्ये गुंतवणूक करण्याचा बहुमुखी आणि प्रवेशजोगी मार्ग देतात. ते विविध प्रकारात येतात, प्रत्येक गुंतवणुकीची वेगवेगळी उद्दिष्टे आणि जोखीम सहनशीलतेची पूर्तता करतात. म्युच्युअल फंड विविधीकरण, व्यावसायिक

व्यवस्थापन, तरलता आणि सोयीसह अनेक फायदे देतात, परंतु त्यांच्यात फी, नियंत्रणाचा अभाव आणि संभाव्य कर अकार्यक्षमता यासारखे दोष देखील आहेत. म्युच्युअल फंडाचे मूल्यांकन करताना कामगिरी, फी, व्यवस्थापकाचे कौशल्य, गुंतवणूक धोरण आणि जोखीम यासारख्या घटकांचा विचार केला जातो. या पैलू समजून घेऊन, गुंतवणूकदार माहितीपूर्ण निर्णय घेऊ शकतात आणि त्यांच्या आर्थिक उद्दिष्टांशी जुळणारे म्युच्युअल फंड निवडू शकतात. म्युच्युअल फंड ही आर्थिक वाहने आहेत जी अनेक गुंतवणूकदारांकडून स्टॉक, बाँड्स, मनी मार्केट इन्स्ट्रुमेंट्स आणि इतर सिक्युरिटीज यांसारख्या वैविध्यपूर्ण पोर्टफोलिओमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी पैसे जमा करतात. ते व्यावसायिक निधी व्यवस्थापकांद्वारे व्यवस्थापित केले जातात जे गुंतवणूकदारांच्या वतीने गुंतवणूकीचे निर्णय घेतात, जोखीम व्यवस्थापित करताना परतावा निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात.

२.३.१ म्युच्युअल फंडाचे प्रकार-

गुंतवणूक धोरण, मालमत्ता वर्ग आणि नियामक आवश्यकता यासारख्या घटकांवर आधारित म्युच्युअल फंडाची रचना बदलू शकते. म्युच्युअल फंडाच्या काही सामान्य प्रकारांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

१. इक्विटी फंड: हे फंड प्रामुख्याने स्टॉक किंवा इक्विटी सिक्युरिटीजमध्ये गुंतवणूक करतात, दीर्घकालीन भांडवलाची वाढ करण्याच्या उद्देशाने. इक्विटी फंड विशिष्ट क्षेत्रे, क्षेत्रे किंवा बाजार भांडवलांवर लक्ष केंद्रित करू शकतात, ज्यामुळे गुंतवणूकदारांना विविध प्रकारच्या स्टॉक्समध्ये एक्सपोजर मिळेल.

२. बाँड फंड: बाँड फंड सरकारी बाँड्स, कॉर्पोरेट बाँड्स आणि म्युनिसिपल बाँड्स यांसारख्या निश्चित-उत्पन्न सिक्युरिटीजमध्ये गुंतवणूक करतात. हे फंड व्याज देयकेद्वारे उत्पन्न मिळवतात आणि भांडवलाची प्रशंसा देखील करू शकतात. बाँड फंड क्रेडिट गुणवत्ता, कालावधी आणि उत्पन्नाच्या संदर्भात भिन्न असतात, भिन्न जोखीम प्राधान्ये पूर्ण करतात.

३. मनी मार्केट फंड: मनी मार्केट फंड अल्प-मुदतीच्या, कमी-जोखीम असलेल्या सिक्युरिटीजमध्ये गुंतवणूक करतात जसे की ट्रेझरी बिले, जमा प्रमाणपत्रे (सीडी) आणि व्यावसायिक पेपर. हे फंड तरलता आणि स्थिरता प्रदान करतात, ज्यामुळे ते भांडवलाचे संरक्षण आणि रोख सुलभता मिळवू पाहणाऱ्या गुंतवणूकदारांसाठी योग्य बनतात.

४. इंडेक्स फंड : निर्देशांक फंड समान सिक्युरिटीज इंडेक्स सारख्याच प्रमाणात धारण करून डझ ५०० किंवा ऋद्ध १०० सारख्या विशिष्ट बाजार निर्देशांकाच्या कामगिरीची प्रतिकृती तयार करतात. हे फंड कमी किमतीत आणि निष्क्रिय व्यवस्थापन ऑफर करतात, ज्यामुळे ते कमी किमतीत व्यापक बाजार एक्सपोजर शोधणाऱ्या गुंतवणूकदारांसाठी एक आकर्षक पर्याय बनतात.

५. मालमत्ता वाटप निधी : हे फंड मालमत्ता वर्गाच्या मिश्रणात गुंतवणूक करतात, जसे की स्टॉक, बाँड आणि रोख समतुल्य, फंडाच्या गुंतवणूक धोरण आणि जोखीम प्रोफाइलद्वारे निर्धारित वाटप. मालमत्ता वाटप निधी एकाच गुंतवणूक वाहनाद्वारे विविधीकरण आणि जोखीम व्यवस्थापन प्रदान करतो. या पारंपारिक म्युच्युअल फंडांव्यतिरिक्त, एक्सचेंज-ट्रेडेड फंड (ईटीएफ) सारखी पर्यायी गुंतवणूक वाहने देखील आहेत, जी म्युच्युअल फंडांसारखीच असतात परंतु वैयक्तिक स्टॉक्स सारख्या स्टॉक एक्सचेंजवर व्यापार करतात.

म्युच्युअल फंड हे युनायटेड स्टेट्समधील सिक्युरिटीज अँड एक्सचेंज कमिशन (SEC) किंवा भारतातील सिक्युरिटीज अँड एक्सचेंज बोर्ड ऑफ इंडिया (SEBI) सारख्या सरकारी प्राधिकरणांद्वारे स्थापित केलेल्या नियामक चौकटीमध्ये कार्य करतात. हे नियम म्युच्युअल फंड उद्योगात पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व सुनिश्चित करणे, फंड नोंदणी, प्रकटीकरण आवश्यकता, गुंतवणुकीचे निर्बंध आणि गुंतवणूकदारांचे संरक्षण यांसारख्या पैलूंवर नियंत्रण ठेवतात. म्युच्युअल फंड गुंतवणूकदारांना वैविध्यपूर्ण पोर्टफोलिओ, व्यावसायिक व्यवस्थापन, तरलता आणि सुलभता प्रदान करून गुंतवणुकीच्या लँडस्केपमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. म्युच्युअल फंडांची वैचारिक चौकट विविधीकरण, व्यावसायिक व्यवस्थापन, तरलता आणि सुलभता या तत्वांवर बांधलेली आहे, जी गुंतवणूक वाहने म्हणून त्यांना आकर्षित करण्यासाठी योगदान देतात. म्युच्युअल फंडाचा अर्थ आणि संकल्पनात्मक चौकट समजून घेऊन, गुंतवणूकदार त्यांच्या गुंतवणूकीच्या धोरणांबद्दल आणि उद्दिष्टांबद्दल माहितीपूर्ण निर्णय घेऊ शकतात, जोखीम व्यवस्थापन, परतावा आणि सोयीच्या दृष्टीने म्युच्युअल फंड ऑफर करत असलेल्या फायद्यांचा फायदा घेऊ शकतात.

भारतातील म्युच्युअल फंड हे गुंतवणुकीचे लोकप्रिय साधन बनले आहे, जे विविध गुंतवणूकदारांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी विस्तृत पर्याय ऑफर करते. हे फंड विविध गुंतवणूकदारांकडून स्टॉक, बाँड्स, मनी मार्केट इन्स्ट्रुमेंट्स आणि इतर मालमत्तांमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी पैसे गोळा करतात. व्यावसायिक व्यवस्थापन आणि विविधीकरणाचे फायदे म्युच्युअल फंडांना अनेकांसाठी आकर्षक पर्याय बनवतात. माहितीपूर्ण गुंतवणूक निर्णय घेण्यासाठी भारतात उपलब्ध विविध प्रकारचे म्युच्युअल फंड समजून घेणे महत्वाचे आहे. खाली भारतातील विविध प्रकारच्या म्युच्युअल फंडांचे सखोल अन्वेषण केले आहे.

संरचनेवर आधारित

१. ओपन-एंडेड फंड – ओपन-एंडेड म्युच्युअल फंडांना निश्चित मुदतपूर्ती कालावधी नसतो. गुंतवणूकदार प्रचलित नेट सेट व्हॅल्यू (एनएव्ही) वर कधीही युनिट्स खरेदी आणि विक्री करू शकतात. ही लवचिकता गुंतवणूकदारांना त्यांच्या सोयीनुसार फंडात प्रवेश करण्यास आणि बाहेर पडण्याची परवानगी देते, ओपन-एंडेड फंड अत्यंत तरल असतात आणि ते लवचिकता आणि प्रवेश सुलभतेच्या शोधात असलेल्या गुंतवणूकदारांसाठी आदर्श असतात.

२. क्लोज-एंडेड फंड – क्लोज-एंडेड म्युच्युअल फंडांचा निश्चित मॅच्युरिटी कालावधी असतो, विशेषतः ३ ते ७ वर्षांचा. गुंतवणूकदार केवळ सुरुवातीच्या ऑफर कालावधीतच युनिट्स खरेदी करू शकतात आणि ते सूचीबद्ध असलेल्या स्टॉक एक्सचेंजवर त्यांची विक्री करू शकतात. हे फंड ओपन-एंडेड फंडांच्या तुलनेत कमी लवचिकता देतात परंतु संरचित गुंतवणूक टाइमलाइन प्रदान करतात.

३. अंतराल निधी – इंटरव्हल फंड हे ओपन-एंडेड आणि क्लोज-एंडेड दोन्ही फंडांची वैशिष्ट्ये एकत्र करतात. लवचिकता आणि संरचनेत संतुलन प्रदान करून ते विशिष्ट अंतराने खरेदी किंवा पूर्ततेसाठी खुले असतात. नियतकालिक तरलता शोधणाऱ्या गुंतवणूकदारांसाठी या प्रकारचा फंड योग्य असू शकतो.

गुंतवणुकीच्या उद्दिष्टावर आधारित

१. इक्विटी फंड – इक्विटी म्युच्युअल फंड हे प्रामुख्याने समभागांमध्ये गुंतवणूक करतात आणि दीर्घकालीन भांडवलाची वाढ करण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात. हे फंड गुंतवणूकदारांसाठी योग्य आहेत उच्च जोखीम

सहनशीलता आणि दीर्घ गुंतवणूक क्षितिज. त्यांचे पुढील वर्गीकरण केले जाऊ शकते:

- अ) **लार्ज-कॅप फंड**— २०,००० कोटीपेक्षा जास्त बाजार भांडवल असलेल्या मोठ्या, स्थापित कंपन्यांमध्ये गुंतवणूक करा. मिड-कॅप आणि स्मॉल-कॅप फंडांच्या तुलनेत हे फंड तुलनेने कमी धोकादायक असतात.
- आ) **मिड-कॅप फंड**— ५,००० कोटी आणि २२०,००० कोटींच्या दरम्यान बाजार भांडवल असलेल्या मध्यम आकाराच्या कंपन्यांमध्ये गुंतवणूक करा. हे फंड उच्च वाढीची क्षमता देतात परंतु वाढीव जोखमीसह.
- इ) **स्मॉल-कॅप फंड**— ५,००० कोटीपेक्षा कमी बाजार भांडवल असलेल्या छोट्या कंपन्यांमध्ये गुंतवणूक करा. हे फंड लक्षणीय परतावा देऊ शकतात परंतु ते अत्यंत अस्थिर देखील आहेत.
- ई) **मल्टी-कॅप फंड**— लार्ज-कॅप, मिड-कॅप आणि स्मॉल-कॅप समभागांमध्ये गुंतवणूक करा, विविधीकरण आणि संतुलित जोखीम प्रदान करा.
- उ) **क्षेत्रीय/थीमॅटिक फंड**— तंत्रज्ञान, आरोग्यसेवा किंवा पायाभूत सुविधा यासारख्या विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये किंवा थीममध्ये गुंतवणूक करा. हे फंड उच्च परतावा देऊ शकतात परंतु क्षेत्र-विशिष्ट जोखमीच्या अधीन आहेत.
- ऊ) **ELSS (इक्विटी लिंक्ड सेव्हिंग्स स्कीम)**— आयकर कायदा, १९६१ च्या कलम ८०उ अंतर्गत तीन वर्षांच्या लॉक-इन कालावधीसह कर लाभ ऑफर करा. ते प्रामुख्याने इक्विटी-केंद्रित आहेत आणि इक्विटी एक्सपोजरसह कर बचत शोधत असलेल्या गुंतवणूकदारांसाठी योग्य आहेत.

२. कर्ज निधी

डेट म्युच्युअल फंड निश्चित-उत्पन्न सिक्युरिटीज जसे की बाँड, डिबेंचर, ट्रेझरी बिले आणि इतर मनी मार्केट साधनांमध्ये गुंतवणूक करतात. इक्विटी फंडांच्या तुलनेत हे फंड कमी जोखमीचे आहेत आणि पुराणमतवादी गुंतवणूकदारांसाठी योग्य आहेत. कर्ज निधीचे वर्गीकरण केले जाऊ शकते:

- अ) **लिक्विड फंड** — ९१ दिवसांपर्यंतच्या मॅच्युरिटीसह अल्पकालीन मनी मार्केट साधनांमध्ये गुंतवणूक करा. हे निधी अत्यंत तरल आणि पार्किंग अतिरिक्त रोख रकमेसाठी आदर्श आहेत.
- आ) **अल्ट्रा-शॉर्ट ड्युरेशन फंड्स** — तीन ते सहा महिन्यांच्या मॅच्युरिटी कालावधी असलेल्या साधनांमध्ये गुंतवणूक करा, मध्यम तरलता असलेल्या लिक्विड फंडांपेक्षा किंचित जास्त परतावा देतात.
- इ) **अल्प-मुदतीचे फंड** — एक ते तीन वर्षांच्या परिपक्वता कालावधीसह सिक्युरिटीजमध्ये गुंतवणूक करा. हे फंड अल्प ते मध्यम मुदतीच्या गुंतवणुकीचे क्षितिज असलेल्या गुंतवणूकदारांसाठी योग्य आहेत.
- ई) **इन्कम फंड** — स्थिर उत्पन्न आणि भांडवल जतन करण्याच्या उद्देशाने अल्प, मध्यम आणि दीर्घकालीन कर्ज साधनांच्या मिश्रणात गुंतवणूक करा.
- उ) **गिल्ट फंड** — सरकारी सिक्युरिटीजमध्ये गुंतवणूक करा, कमी क्रेडिट जोखीम पण व्याजदराच्या जोखमीसह.

ऊ) **क्रेडिट रिस्क फंड**— कमी रेटेड कॉर्पोरेट बाँड्समध्ये गुंतवणूक करा, जास्त परतावा देतात पण क्रेडिट जोखीम वाढवते..

ए) **डायनॅमिक बॉण्ड फंड**— व्याजदराच्या हालचालींवर आधारित विविध परिपक्वतांवरील पोर्टफोलिओ सक्रियपणे व्यवस्थापित करा, व्याजदर चक्रांमध्ये लवचिकता शोधणाऱ्या गुंतवणूकदारांसाठी योग्य.

३. हायब्रीड फंड

हायब्रीड फंड इक्विटी आणि कर्ज साधनांच्या मिश्रणात गुंतवणूक करतात, जोखीम आणि परतावा यासाठी संतुलित दृष्टीकोन प्रदान करतात. त्यांचे वर्गीकरण केले जाऊ शकते:

अ) **आक्रमक हायब्रीड फंड:***** प्रामुख्याने इक्विटीमध्ये (६५-८०%) गुंतवणूक करा आणि उर्वरित कर्जामध्ये. हे फंड मध्यम जोखमीसह उच्च परतावा शोधणाऱ्या गुंतवणूकदारांसाठी योग्य आहेत.

आ) **कंझर्व्हेटिव्ह हायब्रीड फंड्स**— प्रामुख्याने डेट इन्स्ट्रुमेंट्समध्ये गुंतवणूक करा (७०- ८५%) आणि उर्वरित इक्विटीमध्ये, पुराणमतवादी गुंतवणूकदारांसाठी योग्य.

इ) **बॅलन्सड डव्हान्टेज फंड**: बाजारातील परिस्थितीवर आधारित इक्विटी आणि डेटमधील वाटप डायनॅमिकरित्या समायोजित करा, लवचिकता आणि जोखीम व्यवस्थापन ऑफर करा.

इ) **मासिक उत्पन्न योजना (MIPs)**: कर्ज आणि इक्विटीमधील लहान भागाच्या गुंतवणुकीद्वारे नियमित उत्पन्न प्रदान करण्याचे उद्दिष्ट आहे. ते नियतकालिक उत्पन्नाच्या शोधात असलेल्या गुंतवणूकदारांसाठी योग्य आहेत.

५. मालमत्ता वर्गावर आधारित

१. **इक्विटी फंड** – आधी सांगितल्याप्रमाणे, हे फंड स्टॉक्समध्ये गुंतवणूक करतात आणि दीर्घकालीन भांडवल वाढीचे उद्दिष्ट ठेवतात. मार्केट कॅपिटलायझेशन, सेक्टर किंवा थीमच्या आधारे त्यांचे आणखी वर्गीकरण केले जाऊ शकते.

२. **कर्ज निधी**— हे फंड निश्चित-उत्पन्न सिक्युरिटीजमध्ये गुंतवणूक करतात आणि नियमित उत्पन्न आणि भांडवल जतन करण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात. कर्ज निधीच्या विविध प्रकारांची वर चर्चा केली आहे.

३. **मनी मार्केट फंड** – मनी मार्केट फंड अल्प-मुदतीच्या, अत्यंत तरल साधनांमध्ये गुंतवणूक करतात जसे की ट्रेझरी बिले, व्यावसायिक पेपर आणि ठेव प्रमाणपत्रे. या निधीचे उद्दिष्ट भांडवल संरक्षण आणि तरलता आहे आणि अल्पकालीन निधी पार्किंगसाठी योग्य आहे.

४. **कमोडिटी फंड** – कमोडिटी म्युच्युअल फंड सोने, चांदी, तेल इत्यादी वस्तूंमध्ये थेट किंवा कमोडिटी-लिंकड साधनांद्वारे गुंतवणूक करतात. भारतात, सोने फंड हा कमोडिटी म्युच्युअल फंडांचा सर्वात लोकप्रिय प्रकार आहे, जो महागाई आणि चलन जोखमीपासून बचाव प्रदान करतो.

विशेषतेवर आधारित

१. **इंडेक्स फंड** – निफ्टी ५० किंवा सेन्सेक्स सारख्या विशिष्ट निर्देशांकाच्या कामगिरीची प्रतिकृती बनवणे हे इंडेक्स फंडांचे उद्दिष्ट आहे. निर्देशांकाच्या समान प्रमाणात ते समान सिक््युरिटीजमध्ये गुंतवणूक करतात.

हे फंड कमी व्यवस्थापन शुल्कासह ब्रॉड मार्केट एक्सपोजर देतात आणि निष्क्रिय गुंतवणूकदारांसाठी योग्य आहेत.

२. फंड ऑफ फंड (FoF) – एफओएफ थेट रोख्यांमध्ये गुंतवणूक करण्याऐवजी इतर म्युच्युअल फंडांमध्ये गुंतवणूक करतात. हा दृष्टिकोन अतिरिक्त वैविध्य आणि विविध मालमत्ता वर्ग आणि गुंतवणूक धोरणांमध्ये प्रवेश प्रदान करतो. त्रेन्नी देशांतर्गत किंवा आंतरराष्ट्रीय असू शकतात, जे जागतिक बाजारपेठेसाठी एक्सपोजर देतात.

३. आंतरराष्ट्रीय निधी – आंतरराष्ट्रीय म्युच्युअल फंड भारताबाहेर सूचीबद्ध कंपन्यांच्या रोख्यांमध्ये गुंतवणूक करतात. हे फंड भौगोलिक क्षेत्रांमध्ये विविधता प्रदान करतात आणि क्षेत्र-विशिष्ट किंवा बहु-क्षेत्रीय असू शकतात. ते त्यांच्या पोर्टफोलिओमध्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विविधता आणू पाहणाऱ्या गुंतवणूकदारांसाठी योग्य आहेत.

म्युच्युअल फंडांवर कर आकारणी

भारतातील म्युच्युअल फंड गुंतवणूकदारांसाठी कर परिणाम समजून घेणे महत्वाचे आहे. कर आकारणी निधीच्या प्रकारावर आणि होल्डिंग कालावधीवर अवलंबून असते.

१) इक्विटी फंड – एक वर्षापेक्षा जास्त काळ ठेवल्यास, ते २१ लाखांपेक्षा जास्त नफ्यावर १०% लाँग टर्म कॅपिटल गेन (LTCG) करासाठी पात्र ठरतात. एक वर्षापेक्षा कमी कालावधीसाठी ठेवल्यास शॉर्ट-टर्म कॅपिटल गेन (STCG) कर १५% आहे.

२) डेट फंड – तीन वर्षापेक्षा जास्त काळ ठेवल्यास, ते इंडेक्सेशन लाभांसह २०% दराने डेब्टउन्ड करासाठी पात्र ठरतात. गुंतवणूकदारांच्या आयकर स्लॅबनुसार डेब्टउन्ड तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीसाठी ठेवल्यास त्यावर कर आकारला जातो.

३) हायब्रिड फंड – कर आकारणी फंडाच्या इक्विटी किंवा डेट ओरिएंटेशनवर अवलंबून असते. इक्विटी-ओरिएंटेटेड हायब्रिड फंडांवर इक्विटी फंडांप्रमाणे कर आकारला जातो, तर डेट-ओरिएंटेटेड फंडांवर डेट फंडांप्रमाणे कर आकारला जातो.

योग्य म्युच्युअल फंड निवडणे

योग्य म्युच्युअल फंड निवडणे अनेक घटकांवर अवलंबून असते:

१) गुंतवणुकीची उद्दिष्टे – तुमची आर्थिक उद्दिष्टे परिभाषित करा, जसे की संपत्ती निर्मिती, नियमित उत्पन्न किंवा कर बचत.

२) जोखीम सहिष्णुता – तुमच्या जोखीम क्षमतेचे मूल्यांकन करा. इक्विटी फंड उच्च-जोखीम सहिष्णुतेसाठी योग्य आहेत, तर डेट फंड पुराणमतवादी गुंतवणूकदारांसाठी आहेत.

३) गुंतवणूक होरायझन – तुमच्या गुंतवणुकीचा कालावधी विचारात घ्या. दीर्घकालीन उद्दिष्टे इक्विटी फंडाशी जुळतात, तर अल्पकालीन उद्दिष्टे डेट किंवा मनी मार्केट फंडाशी जुळतात.

४) कर कार्यक्षमता – करोत्तर परतावा जास्तीत जास्त करण्यासाठी कर परिणामांचे मूल्यमापन करा.

५) कार्यप्रदर्शन आणि खर्च – गुंतवणूक करण्यापूर्वी ऐतिहासिक कामगिरी, खर्चाचे प्रमाण आणि निधी

व्यवस्थापकाच्या ट्रॅक रेकॉर्डचे पुनरावलोकन करणे .

भारतातील म्युच्युअल फंड विविध गुंतवणूकदारांच्या गरजा आणि जोखीम प्रोफाइल पूर्ण करणारे विविध प्रकारचे गुंतवणूक पर्याय देतात. इक्विटी आणि डेट फंडांपासून ते हायब्रीड आणि स्पेशालिटी फंडांपर्यंत, विविध प्रकार गुंतवणूकदारांना त्यांचे पोर्टफोलिओ त्यांच्या विशिष्ट आर्थिक उद्दिष्टांनुसार तयार करण्यास अनुमती देतात. म्युच्युअल फंडाचे प्रकार, त्यांची वैशिष्ट्ये आणि कर परिणाम समजून घेणे हे माहितीपूर्ण गुंतवणूक निर्णय घेण्यासाठी आणि दीर्घकालीन आर्थिक यश मिळविण्यासाठी आवश्यक आहे.

२.४ म्युच्युअल फंडाचे महत्त्व

म्युच्युअल फंड हे आधुनिक गुंतवणुकीच्या पोर्टफोलिओचा आधारशिला बनले आहेत, जे वैयक्तिक गुंतवणूकदार आणि संस्थांना सारखेच लाभ देणारे अनेक फायदे देतात. ही एकत्रित गुंतवणूक वाहने विविध गुंतवणूकदारांकडून स्टॉक, बाँड किंवा इतर सिक्युरिटीजचा वैविध्यपूर्ण पोर्टफोलिओ खरेदी करण्यासाठी पैसे गोळा करतात. म्युच्युअल फंडांचे व्यावसायिक व्यवस्थापन आणि अंतर्निहित वैविध्य यामुळे जोखीम व्यवस्थापित करताना त्यांची संपत्ती वाढू पाहणाऱ्यांसाठी ते एक आकर्षक पर्याय बनतात. हा निबंध म्युच्युअल फंडांचे बहुआयामी महत्त्व शोधतो, त्यांचे फायदे, प्रकार, कामगिरी आणि आर्थिक नियोजनातील भूमिका यावर प्रकाश टाकतो.

१) विविधीकरण आणि जोखीम व्यवस्थापन

म्युच्युअल फंडाचा एक प्राथमिक फायदा म्हणजे विविधीकरण. संसाधने एकत्र करून, म्युच्युअल फंड सिक्युरिटीजच्या विस्तृत श्रेणीमध्ये गुंतवणूक करू शकतात, ज्यामुळे जोखीम पसरण्यास मदत होते. वैयक्तिक गुंतवणूकदारांकडे विशेषतः स्वतंत्रपणे विविधीकरणाचा हा स्तर साध्य करण्यासाठी भांडवल नसते. विविधीकरणामुळे एकूण पोर्टफोलिओवर कोणत्याही एका सुरक्षिततेच्या खराब कामगिरीचा प्रभाव कमी होतो. उदाहरणार्थ, एखाद्या विशिष्ट समभागाने कमी कामगिरी केल्यास, फंडातील इतर समभागांमधील नफ्याद्वारे तोटा भरून काढला जाऊ शकतो. ही शिल्लक परतावा स्थिर ठेवण्यास आणि महत्त्वपूर्ण नुकसानापासून संरक्षण करण्यास मदत करते.

२) व्यावसायिक व्यवस्थापन

म्युच्युअल फंड व्यावसायिक फंड व्यवस्थापकांद्वारे व्यवस्थापित केले जातात ज्यांच्याकडे माहितीपूर्ण गुंतवणूक निर्णय घेण्यासाठी कौशल्य आणि संसाधने असतात. हे व्यवस्थापक विस्तृत संशोधन करतात, बाजारातील ट्रेंडचे विश्लेषण करतात आणि फंडाच्या पोर्टफोलिओचे सतत निरीक्षण करतात. वैयक्तिक गुंतवणूकदारांसाठी, हे व्यावसायिक व्यवस्थापन एक महत्त्वपूर्ण फायदा आहे, कारण ते तज्ञ ज्ञान आणि धोरणात्मक मालमत्ता वाटपासाठी प्रवेश प्रदान करते जे अन्यथा दुर्गम असू शकते. व्यवस्थापनाची ही पातळी विशेषतः गुंतवणूकदारांसाठी फायदेशीर आहे ज्यांना त्यांची गुंतवणूक सक्रियपणे व्यवस्थापित करण्यासाठी वेळ किंवा कौशल्य नाही.

३) प्रवेश योग्यता आणि परवडणारी क्षमता

म्युच्युअल फंड हे गुंतवणूकदारांच्या विस्तृत श्रेणीत प्रवेश करण्यायोग्य बनले आहेत. ते तुलनेने कमी एंट्री पॉइंट ऑफर करतात, ज्यामुळे व्यक्तींना माफक भांडवलासह गुंतवणूक सुरू करता येते. ही

परवडणारी क्षमता गुंतवणुकीचे लोकशाहीकरण करते, ज्यामुळे अधिक लोकांना आर्थिक बाजारपेठांमध्ये सहभागी होता येते. याव्यतिरिक्त, म्युच्युअल फंड अनेकदा वेगवेगळ्या फी स्ट्रक्चर्ससह विविध शेअर क्लासेस प्रदान करतात, ज्यामुळे गुंतवणूकदारांना त्यांच्या आर्थिक परिस्थिती आणि गुंतवणुकीच्या उद्दिष्टांशी जुळणारा पर्याय निवडता येतो.

४) तरलता

म्युच्युअल फंडाचा आणखी एक महत्वाचा फायदा म्हणजे तरलता. गुंतवणूकदार सामान्यतः कोणत्याही व्यवसायाच्या दिवशी म्युच्युअल फंडाचे शेअर्स खरेदी किंवा विक्री करू शकतात, ज्यामुळे आवश्यकतेनुसार त्यांच्या पैशात प्रवेश करणे सोपे होते. म्युच्युअल फंडाची किंमत प्रत्येक ट्रेडिंग दिवसाच्या शेवटी फंडाच्या होल्डिंग्सच्या निव्वळ मालमत्ता मूल्यावर (एनएव्ही) आधारित असते या वस्तुस्थितीमुळे ही तरलता सुलभ होते. जलद आणि सहज रूपांतरित करण्याची क्षमता रोख रकमेतील गुंतवणूक आर्थिक लवचिकता प्रदान करते जी अनेक गुंतवणूकदारांना आकर्षित करते.

५) गुंतवणुकीचे विविध पर्याय

म्युच्युअल फंड विविध प्रकारच्या गुंतवणुकीची उद्दिष्टे आणि जोखीम सहनशीलता पूर्ण करतात. इक्विटी फंड, बाँड फंड, मनी मार्केट फंड, इंडेक्स फंड, सेक्टर फंड आणि आंतरराष्ट्रीय फंड आहेत. ही विविधता गुंतवणूकदारांना त्यांच्या विशिष्ट गरजा आणि प्राधान्यांनुसार त्यांचे पोर्टफोलिओ तयार करण्यास अनुमती देते. उदाहरणार्थ, उच्च वाढ इच्छिणारा गुंतवणूकदार इक्विटी फंड निवडू शकतो, तर कोणी स्थिरता आणि उत्पन्न शोधत असलेला बाँड फंडाला प्राधान्य देऊ शकतो. या वैविध्यपूर्ण पर्यायांची उपलब्धता गुंतवणूकदारांना त्यांच्या आर्थिक उद्दिष्टांशी सुसंगत पोर्टफोलिओ तयार करण्यास मदत करते.

६) कामगिरी आणि परताव्याची संभाव्यता

म्युच्युअल फंड परताव्याची हमी देत नसले तरी, ते विशेषतः दीर्घ मुदतीसाठी लक्षणीय नफ्याची क्षमता देतात. म्युच्युअल फंडाची कामगिरी फंड व्यवस्थापकाचे कौशल्य, बाजार परिस्थिती आणि फंडाची विशिष्ट गुंतवणूक धोरण यासह विविध घटकांवर अवलंबून असते. ऐतिहासिक डेटा दर्शवितो की म्युच्युअल फंड, विशेषतः इक्विटीमध्ये गुंतवणूक करणारे, पारंपारिक बचत खाती किंवा निश्चित-उत्पन्न गुंतवणूकीच्या तुलनेत जास्त परतावा देण्याची क्षमता आहे. ही परताव्याची क्षमता म्युच्युअल फंडांना कालांतराने संपत्ती निर्माण करू पाहणाऱ्या गुंतवणूकदारांसाठी एक आकर्षक पर्याय बनवते.

७) खर्च कार्यक्षमता

म्युच्युअल फंड किमतीची कार्यक्षमता देतात जी वैयक्तिक गुंतवणूकदारांना स्वतःहून साध्य करणे आव्हानात्मक वाटू शकते. ही कार्यक्षमता फंडातून येते. संसाधने एकत्र करण्याची आणि स्केलच्या अर्थव्यवस्थेचा लाभ घेण्याची क्षमता. उदाहरणार्थ, म्युच्युअल फंड कमी व्यापार खर्चावर वाटाघाटी करू शकतात आणि उच्च किमान गुंतवणूक आवश्यकतांमुळे वैयक्तिक गुंतवणूकदारांच्या आवाक्याबाहेर असलेल्या सिक्युरिटीजमध्ये प्रवेश करू शकतात. याव्यतिरिक्त, इंडेक्स फंड आणि एक्स्चेंज-ट्रेडेड फंड (ईटीएफ), जे म्युच्युअल फंडांचे प्रकार आहेत, सक्रियपणे व्यवस्थापित फंडांच्या तुलनेत अनेकदा कमी खर्चाचे गुणोत्तर असतात, ज्यामुळे ते गुंतवणूकदारांसाठी किफायतशीर पर्याय बनवतात.

८) पारदर्शकता आणि नियमन

म्युच्युअल फंड हे कठोर नियमांच्या अधीन आहेत जे पारदर्शकता सुनिश्चित करतात आणि गुंतवणूकदारांचे संरक्षण करतात. युनायटेड स्टेट्समध्ये, उदाहरणार्थ, म्युच्युअल फंड सिक््युरिटीज अँड एक्सचेंज कमिशन (डिए) द्वारे नियंत्रित केले जातात. या नियमांमध्ये गुंतवणूकदारांना महत्वाच्या माहितीचा प्रवेश आहे याची खात्री करून त्यांच्या कार्यप्रदर्शन, होल्डिंग्स आणि खर्चावर नियमित अद्यतने प्रदान करण्यासाठी निधीची आवश्यकता असते. ही पारदर्शकता गुंतवणूकदारांना माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यास मदत करते आणि गुंतवणूक प्रक्रियेवर विश्वास वाढवते.

९) कर लाभ

काही प्रकारचे म्युच्युअल फंड कर लाभ देतात जे गुंतवणूकदारांना त्यांचे आकर्षण वाढवू शकतात. उदाहरणार्थ, म्युनिसिपल बॉन्ड फंड व्याज उत्पन्न करतात जे सामान्यतः फेडरल आयकर आणि काही प्रकारांमध्ये, राज्य आणि स्थानिक करांमधून मुक्त असतात. याव्यतिरिक्त, सेवानिवृत्ती खाती जसे की ४०१(k) योजना आणि IRAs अनेकदा म्युच्युअल फंडांमध्ये गुंतवणूक करतात, खाते प्रकारावर अवलंबून कर-विलंबित वाढ किंवा करमुक्त पैसे काढतात. हे कर फायदे व्यक्तींच्या गुंतवणुकीवरील एकूण परताव्यात लक्षणीय वाढ करू शकतात.

१०) सुविधा आणि साधेपणा

म्युच्युअल फंडात गुंतवणूक करणे सोपे आणि सोयीस्कर आहे, ज्यामुळे ते नवशिक्या गुंतवणूकदारांसाठी एक आदर्श पर्याय बनतात. अनेक वित्तीय संस्था ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म ऑफर करतात जिथे गुंतवणूकदार त्यांच्या म्युच्युअल फंड गुंतवणूक सहज खरेदी, विक्री आणि व्यवस्थापित करू शकतात, स्वयंचलित गुंतवणूक योजना गुंतवणूकदारांना त्यांच्या म्युच्युअल फंडांमध्ये नियमितपणे योगदान देऊ शकतात, शिस्तबद्ध बचत आणि गुंतवणूकीच्या सवयींना प्रोत्साहन देतात. ही साधेपणा आणि वापरातील सुलभता म्युच्युअल फंडांना त्यांच्या गुंतवणुकीचे सक्रियपणे व्यवस्थापन करण्यासाठी वेळ किंवा प्रवृत्ती नसलेल्यांसाठी आकर्षक पर्याय बनवते.

११) सेवानिवृत्ती नियोजनात महत्त्व

म्युच्युअल फंड निवृत्तीच्या नियोजनात महत्वाची भूमिका बजावतात, दीर्घकालीन वाढीच्या उद्देशाने वैविध्यपूर्ण पोर्टफोलिओ तयार करण्याचा व्यावहारिक मार्ग देतात. अनेक नियोक्ता-प्रायोजित सेवानिवृत्ती योजना, जसे की ४०१(k)s, प्रामुख्याने म्युच्युअल फंड गुंतवणूक पर्याय म्हणून देतात. हे निधी कर्मचाऱ्यांना कर-लाभत असलेल्या खात्यात व्यावसायिक व्यवस्थापन आणि वैविध्य प्रदान करून सेवानिवृत्तीसाठी बचत करण्यास मदत करतात. टारगेट-डेट फंड्स, एक प्रकारचा म्युच्युअल फंड आहे जो आपोआप सेट मिक्स डजस्ट करण्यासाठी डिझाइन केलेला आहे, जसे की टारगेट रिटायरमेंट डेट जवळ येत आहे, त्यांच्या साधेपणामुळे आणि परिणामकारकतेमुळे सेवानिवृत्ती नियोजनासाठी अधिकाधिक लोकप्रिय झाले आहेत.

१२) आर्थिक वाढीवर परिणाम

म्युच्युअल फंड वैयक्तिक बचत उत्पादक गुंतवणुकीमध्ये बदलून व्यापक अर्थव्यवस्थेत योगदान देतात. विविध व्यवसाय आणि सरकारी प्रकल्पांमध्ये गुंतवणूक करून, म्युच्युअल फंड आर्थिक विकास

आणि वाढीसाठी वित्तपुरवठा करण्यास मदत करतात. ही गुंतवणूक क्रियाकलाप रोजगार निर्मिती, नवकल्पना आणि पायाभूत सुविधा सुधारण्यासाठी, निरोगी आर्थिक वातावरणास प्रोत्साहन देते. शिवाय, वित्तीय बाजारांना तरलता आणि स्थिरता प्रदान करून, म्युच्युअल फंड बाजारातील आत्मविश्वास राखण्यात आणि आर्थिक लवचिकता सुलभ करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

१३) नैतिक आणि सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार गुंतवणूक

म्युच्युअल फंडांची वाढती संख्या नैतिक आणि सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार गुंतवणुकीवर (SRI) लक्ष केंद्रित करते, ज्यामुळे गुंतवणूकदारांना त्यांची गुंतवणूक त्यांच्या मूल्यांशी संरेखित करता येते. हे फंड पर्यावरणीय, सामाजिक आणि प्रशासन (ESG) निकषांवर आधारित सिक््युरिटीज निवडतात, शाश्वत व्यवसाय पद्धती आणि सकारात्मक सामाजिक प्रभावांना प्रोत्साहन देतात. डळख म्युच्युअल फंडाचा उदय जबाबदार गुंतवणुकीच्या महत्त्वाची वाढती जागरूकता प्रतिबिंबित करतो आणि गुंतवणूकदारांना आर्थिक परतावा मिळवताना सामाजिक आणि पर्यावरणीय कारणांमध्ये योगदान देण्याची संधी देतो.

आव्हाने आणि भवितव्य

म्युच्युअल फंडाचे असंख्य फायदे असूनही, म्युच्युअल फंड गुंतवणूकदारांसाठी काही आव्हाने आणि विचारही मांडतात. एक महत्त्वाची चिंता म्हणजे उच्च शुल्क आणि खर्चाची संभाव्यता, जी कालांतराने परतावा कमी करू शकते. गुंतवणूकदारांनी व्यवस्थापन शुल्क, विक्री शुल्क आणि खर्च गुणोत्तरांसह म्युच्युअल फंडांच्या फी संरचनांचे काळजीपूर्वक मूल्यांकन करणे महत्त्वाचे आहे. याव्यतिरिक्त, म्युच्युअल फंड हे बाजारातील जोखमीच्या अधीन असतात आणि त्यांच्या कार्यक्षमतेवर आर्थिक परिस्थिती, व्याजदर आणि गुंतवणूकदार आणि निधी व्यवस्थापकांच्या नियंत्रणाबाहेरील इतर घटकांचा परिणाम होऊ शकतो.

गुंतवणूकदारांना स्टॉईल ड्रिफ्ट च्या संभाव्यतेबद्दल देखील जागरूक असले पाहिजे, जेथे फंडाची गुंतवणूक शैली त्याच्या नमूद केलेल्या उद्दिष्टापासून विचलित होते. बाजारातील बदलत्या परिस्थितीला प्रतिसाद म्हणून फंड व्यवस्थापकाने पोर्टफोलिओचे लक्ष दुसरीकडे वळवल्यास, गुंतवणूकदारांना अनपेक्षित जोखमींना सामोरे जावे लागल्यास हे घडू शकते. म्युच्युअल फंड गुंतवणूकदारांची जोखीम सहनशीलता, वेळ क्षितिज आणि गुंतवणुकीची उद्दिष्टे यांच्याशी संरेखित आहे याची खात्री करण्यासाठी संपूर्ण संशोधन आणि योग्य परिश्रम आवश्यक आहेत.

म्युच्युअल फंड हा गुंतवणुकीच्या लँडस्केपचा एक महत्त्वाचा घटक आहे, जे अनेक फायदे देतात जे त्यांना सर्व स्तरांतील गुंतवणूकदारांसाठी एक आकर्षक पर्याय बनवतात. वैविध्य, व्यावसायिक व्यवस्थापन आणि सुलभता प्रदान करण्याची त्यांची क्षमता त्यांना संपत्ती निर्माण आणि आर्थिक नियोजनासाठी आवश्यक साधन बनवते. उपलब्ध म्युच्युअल फंडांची विविधता गुंतवणूकदारांना त्यांचे पोर्टफोलिओ त्यांच्या विशिष्ट गरजा आणि उद्दिष्टांनुसार तयार करण्यास अनुमती देते, तर म्युच्युअल फंड गुंतवणूकीची सोय आणि साधेपणा यामुळे ते व्यापक प्रेक्षकांसाठी प्रवेशयोग्य बनते.

कोणत्याही गुंतवणुकीप्रमाणे, गुंतवणूकदारांनी त्यांच्या पर्यायांचा काळजीपूर्वक विचार करणे, संबंधित जोखीम आणि खर्च समजून घेणे आणि त्यांच्या दीर्घकालीन आर्थिक उद्दिष्टांशी त्यांच्या निवडी

संरखित करणे महत्वाचे आहे. असे केल्याने, ते आर्थिक वाढ आणि सुरक्षितता मिळविण्यासाठी म्युच्युअल फंडाचे फायदे वापरू शकतात. व्यापक संदर्भात, म्युच्युअल फंड आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी, नैतिक गुंतवणुकीला पाठिंबा देण्यासाठी आणि सेवानिवृत्तीच्या नियोजनासाठी पाया प्रदान करण्यासाठी, आर्थिक परिसंस्थेतील त्यांचे महत्त्व अधोरेखित करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

संदर्भ -

१. कॉर्पोरेट फायनान्सची तत्वे रिचर्ड ए. ब्रेली, स्टीवर्ट सी. मायर्स, आणि फ्रँकलिन ऍलन, २०१७, न्यूयॉर्क, McGraw-हिल एज्युकेशन, पृष्ठ ४५.
२. बेंजामिन ग्रॅहम द्वारे द इंटेलिजेंट इन्व्हेस्टर, २००३, न्यूयॉर्क. हार्पर बिझनेस, पृष्ठ ११२.
३. फ्रेडरिक एस मिशकिन आणि स्टॅनले इकिन्स, २०१५, बोस्टन, पिअर्सन, पृष्ठ ७८ द्वारे वित्तीय बाजार आणि संस्था.
४. जॉन सी. हल, २०१७, अप्पर सॅडल रिव्हर, एनजे, पीअरसन, पृष्ठ २३१ द्वारे पर्याय, फ्यूचर्स आणि इतर डेरिव्हेटिव्हज.
५. कॉर्पोरेट फायनान्स जोनाथन बर्क आणि पीटर डीमाझो, २०१६, बोस्टन, पीअरसन, पृष्ठ १५५.
६. लेक्स केन आणि लन जे. मार्क्स द्वारे गुंतवणूक, २०१७, न्यूयॉर्क, मॅकग्रा-हिल एज्युकेशन, पृष्ठ २२३.
७. फायनान्शियल रिस्क मॅनेजमेंट: अ प्रॅक्टिशनर्स गाइड टू मॅनेजिंग मार्केट अँड क्रेडिट रिस्क स्टीव्ह एल. एलन, २००४, होबोकेन, एनजे, विली, पृष्ठ ८९.
८. फायनान्शियल मॉडेलिंग सायमन बेनिंगा, २०१४, केंब्रिज, एमए, द एमआयटी प्रेस, पृष्ठ १७५.
९. बेंजामिन ग्रॅहम आणि डेव्हिड डॉड यांचे सुरक्षा विश्लेषण, २००८, न्यूयॉर्क, मॅकग्रा-हिल एज्युकेशन, पृष्ठ १३२.
१०. फिक्स्ड इनकम सिक्युरिटीज ब्रूस टकमन आणि एंजल सेराट, २०११, होबोकेन, एनजे, विली, पृष्ठ २१०.
११. अस्वथ दामोदरन, २०१२, होबोकेन, एनजे, विली, पृष्ठ ८८ द्वारे गुंतवणूक मूल्यांकन: कोणत्याही मालमत्तेचे मूल्य निर्धारित करण्यासाठी साधने आणि तंत्रे.
१२. मार्क ग्रिनब्लाट आणि शेरीडन टिटमन द्वारे फायनान्शियल मार्केट्स आणि कॉर्पोरेट स्ट्रॅटेजी, २००१, बोस्टन, मॅकग्रा-हिल एज्युकेशन, पृष्ठ ४५.
१३. पीटर एस. रोज आणि सिल्विया सी. हजिन्स, २०१८, बोस्टन, मॅकग्रा-हिल एज्युकेशन, पृष्ठ ११२ द्वारे बँक व्यवस्थापन आणि वित्तीय सेवा.
१४. डेरिव्हेटिव्ह मार्केट्स रॉबर्ट एल. मॅकडोनाल्ड, २०१३, बोस्टन, पीअरसन, पृष्ठ २३१.
१५. डॉन एम. चान्स आणि रॉबर्ट ब्रूक्स, २०१५, बोस्टन, सॅंजेज लर्निंग, पृष्ठ १५५ द्वारे डेरिव्हेटिव्हज आणि जोखीम व्यवस्थापनाचा परिचय.
१६. भारतीय वित्तीय प्रणाली च. ध. खान, टाटा मॅकग्रा-हिल एज्युकेशन, २०१८, नवी दिल्ली, पृष्ठ १-१२.

१७. गुरुसामी, विकास पब्लिशिंग हाऊस प्रायव्हेट लिमिटेड, २०१७, नोएडा, द्वारे भारतातील वित्तीय सेवा, पृष्ठ ५६.
१८. एचआर माचिराजू द्वारे इंडियन फायनान्शियल सर्व्हिसेस, टाटा मेग्रॉ-हिल एज्युकेशन, २०१९, नवी दिल्ली, पृष्ठ १३२.
१९. गॉर्डन नटराजन द्वारे फायनान्शियल मार्केट्स आणि सर्व्हिसेस, झखखख लर्निंग प्रा. लि., २०१५, नवी दिल्ली, पृष्ठ ७८.
२०. भोले एलएम, टाटा मॅकग्रॉ-हिल एज्युकेशन, २०१४, नवी दिल्ली, पृष्ठ १०२ द्वारे वित्तीय संस्था आणि बाजार.
२१. आर्थिक व्यवस्थापन: मजकूर, समस्या आणि प्रकरणे खान च.ध. आणि जैन पी.के., टाटा मेग्रॉ-हिल एज्युकेशन, २०२०, नवी दिल्ली, पृष्ठ २१०.
२२. बँकिंग आणि वित्तीय सेवा गुलाब झ.ड. आणि हजिन्स एस.सी., मॅकग्रॉ-हिल एज्युकेशन, २०१६, नवी दिल्ली, पृष्ठ ८९.
२३. भोले एलएम, टाटा मॅकग्रॉ-हिल एज्युकेशन, २०१३, नवी दिल्ली, पृष्ठ १७५ द्वारे भारतातील वित्तीय संस्था आणि बाजार.
२४. वित्तीय सेवा च.ध. खान आणि पी.के. जैन, टाटा मेग्रॉ-हिल एज्युकेशन, २०१८, नवी दिल्ली, पृष्ठ ९६.
२५. प्रसन्न चंद्र लिखित भारतीय वित्तीय प्रणाली: पाठ्यपुस्तक. चशत्रेणु हिल एज्युकेशन, २०१९, नवी दिल्ली, पृष्ठ ४५.
२६. भारतातील बँकिंग आणि वित्तीय सेवा शरद के. सिंग, पीअरसन एज्युकेशन इंडिया, २०१७, नोएडा, पृष्ठ १२०.
२७. भारतातील वित्तीय सेवा: संकल्पना आणि अनुप्रयोग च.ध. खान आणि पी.के. जैन, टाटा McGraw-Hill Education, २०१६, नवी दिल्ली, पृष्ठ ८२.
२८. भारतातील वित्तीय बाजार आणि सेवा आर.के. उप्पल आणि बी.एल. साधू, हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, २०१४, मुंबई, पृष्ठ १५०.
२९. भारतीय वित्तीय प्रणाली: सिद्धांत आणि सराव च.ध. खान, टाटा मॅकग्रॉ-हिल एज्युकेशन, २०१५, नवी दिल्ली, पृष्ठ ११०.
३०. जेम्स सी. व्हॅन हॉर्न यांचे वित्तीय व्यवस्थापन आणि धोरण, प्रेंटिस- हॉल ऑफ इंडिया प्रा. लि., २०१८, नवी दिल्ली, पृष्ठ १९८.

सरावासाठी अधिक प्रश्न

१) आर्थिक सेवा काय आहेत?

- अ) कंपन्यांद्वारे प्रदान केलेली गैर-आर्थिक सहाय्य
- ब) बँका, पतसंस्था आणि विमा कंपन्यांसह वित्त उद्योगाद्वारे प्रदान केलेल्या सेवा
- क) विपणन सेवा
- ड) उत्पादन सेवा

उत्तर: ब

२) खालीलपैकी कोणता प्रकार आर्थिक सेवा नाही?

- अ) विमा
- ब) मालमत्ता व्यवस्थापन
- क) अन्न वितरण
- ड) देयक प्रणाली

उत्तर: क

३) अर्थव्यवस्थेसाठी वित्तीय सेवा महत्वाच्या का आहेत?

- अ) त्या नोकऱ्या निर्माण करतात
- ब) ते संसाधनांचे कार्यक्षम वाटप सुनिश्चित करतात
- क) ते बचत आणि गुंतवणूक करण्यासाठी एक प्रणाली प्रदान करतात.
- ड) वरील सर्व.

उत्तर: ड

३) अर्थव्यवस्थेसाठी वित्तीय सेवा महत्वाच्या का आहेत?

- अ) त्या नोकऱ्या निर्माण करतात
- ब) साधनांचे कार्यक्षम वाटप सुनिश्चित करतात
- क) बचत आणि गुंतवणूक करण्यासाठी एक प्रणाली प्रदान करतात
- ड) वरील सर्व

उत्तर: ड

४) आर्थिक विकासात वित्तीय सेवांची प्राथमिक भूमिका काय आहे?

- अ) अत्यावश्यक खर्चात वाढ
- ब) उद्योजकतेला चालना देणे
- क) करमणूक उद्योगातील वाढ
- ड) ग्राहकांच्या बचतीत घट.

उत्तर: ब

५) वित्तीय सेवांचे प्राथमिक कार्य काय आहे?

- अ) उत्पादन वस्तू
- ब) व्यक्ती आणि व्यवसायांना आर्थिक सल्ला आणि सेवा प्रदान करणे
- क) कृषी उत्पादन.
- ड) ग्राहकोपयोगी वस्तूंचे वितरण.

उत्तर: ब

६) खालीलपैकी कोणती आर्थिक सेवा मानली जात नाही?

- अ) बँकिंग
- ब) विमा
- क) ई-कॉमर्स.
- ड) गुंतवणूक व्यवस्थापन

उत्तर: क

७) आर्थिक सेवा आर्थिक वाढीस कशा प्रकारे हातभार लावतात?

- अ) ग्राहक खर्च वाढवून
- ब) गुंतवणूक आणि बचत वाढवून
- क) सरकारी कर्ज कमी करून
- ड) कृषी उपक्रमांना चालना देऊन.

उत्तर: ब

८) व्यक्तींसाठी आर्थिक सेवा महत्वाच्या का आहेत?

- अ) भौतिक संपत्ती मिळविण्याचे साधन प्रदान करतात
- ब) पैसे व्यवस्थापित करण्यासाठी आणि संपत्ती निर्माण करण्यासाठी साधने देतात
- क) कर दायित्वे वाढवतात
- ड) विम्याची गरज कमी करतात

उत्तर: ब

९) खालीलपैकी कोणते आर्थिक सेवांमधील विम्याच्या भूमिकेचे सर्वात चांगले वर्णन करते?

- अ) अल्प-मुदतीचे कर्ज देते
- ब) आर्थिक नुकसानापासून संरक्षण देते
- क) वस्तू आणि सेवांची देवाणघेवाण सुलभ करते
- ड) गुंतवणूक पोर्टफोलिओ व्यवस्थापित करते

उत्तर: ब

१०) भारतातील बँकांसाठी खालीलपैकी कोणता प्राथमिक नियामक प्राधिकरण आहे?***

- अ) अर्थ मंत्रालय.
- ब) रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI)
- क) सिक्युरिटीज अँड एक्सचेंज बोर्ड ऑफ इंडिया (सेबी)
- ड) विमा नियामक आणि विकास प्राधिकरण (IRDA)

उत्तर: ब

११) भारतातील ग्रामीण आणि कृषी क्षेत्राला आर्थिक सेवा देण्यासाठी विशेषतः कोणत्या प्रकारची बँक स्थापन केली आहे?

अ) व्यापारी बँका.

ब) प्रादेशिक ग्रामीण बँका (RRBs)

क) सहकारी बँका

ड) लघु वित्त बँका.

उत्तर: ब

१२) भारतातील व्यावसायिक बँकांद्वारे खालीलपैकी कोणती सेवा विशेषतः पुरविली जात नाही?

अ) ठेवी स्वीकारणे.

ब) चलनी नोट जारी करणे.

क) कर्ज देणे

ड) गुंतवणुकीचा सल्ला देणे

उत्तर: ब

१३) भारतीय रिझर्व्ह बँक ज्या दराने व्यापारी बँकांना कर्ज देते त्या दरासाठी कोणती संज्ञा वापरली जाते?

अ) रेपो दर

ब) रिव्हर्स रेपो रेट

क) रोख राखीव प्रमाण (CRR)

ड) वैधानिक तरलता गुणोत्तर (SLR)

उत्तर: अ

१४) खालीलपैकी कोणती डिजिटल पेमेंट प्रणाली भारतीय राष्ट्रीय पेमेंट कॉर्पोरेशन (NPCI) द्वारे एक उपक्रम आहे?

अ) SWIFT

ब) NEFT

क) UPI

ड) RTGS

उत्तर: क

१५) म्युच्युअल फंड म्हणजे काय?

अ) निश्चित व्याजदरासह बचत खात्याचा एक प्रकार

ब) सिक्युरिटीजमध्ये गुंतवणुकीसाठी अनेक गुंतवणूकदारांकडून निधी गोळा करणारे पूल केलेले गुंतवणूक वाहन

क) वैयक्तिक वापरासाठी व्यक्तींना बँकेने दिलेले कर्ज

ड) सेवानिवृत्ती बचत योजना नियोक्यांद्वारे ऑफर केलेले

उत्तर: ब

१६) खालीलपैकी कोणता म्युच्युअल फंडाचा प्रकार नाही?

अ) इक्विटी फंड

ब) डेट फंड

क) मुदत ठेव निधी

ड) हायब्रिड फंड

उत्तर: क

१७) म्युच्युअल फंडाचे प्राथमिक उद्दिष्ट काय आहे?

- अ) भांडवल वाढीसाठी कंपन्यांच्या समभागांमध्ये गुंतवणूक करणे
- ब) बाँड आणि इतर निश्चित उत्पन्न सिक्युरिटीजमध्ये गुंतवणूक करून नियमित उत्पन्न प्रदान करणे
- क) रिअल इस्टेट मालमत्तेत गुंतवणूक करणे
- ड) परकीय चलनात गुंतवणूक करणे

उत्तर: ब

१८) निश्चित उत्पन्न सिक्युरिटीजमध्ये गुंतवणूक करून नियमित उत्पन्न प्रदान करण्यासाठी कोणत्या प्रकारचे म्युच्युअल फंड प्रामुख्याने स्टॉक्समध्ये गुंतवणूक करतात?

- अ) डेट फंड
- ब) इक्विटी फंड
- क) मनी मार्केट फंड
- ड) इंडेक्स फंड.

उत्तर: ब

१९) म्युच्युअल फंड राखण्यासाठी ओळखले जाते स्टॉक आणि बाँड्स यांच्यातील समतोल?

- अ) सेक्टर फंड
- ब) ग्रोथ फंड
- क) हायब्रिड फंड
- ड) मनी मार्केट फंड

उत्तर: सी

२०) म्युच्युअल फंडात गुंतवणूक करण्याचा प्राथमिक फायदा कोणता आहे?

- अ) जास्त फी आणि खर्च.
- ब) विविधीकरण
- क) मर्यादित बाजार प्रवेश.
- ड) कमी तरलता

उत्तर: ब)

२१) म्युच्युअल फंड लहान गुंतवणूकदारांसाठी फायदेशीर आहेत कारण त्यांना:

- अ) मोठ्या प्रारंभिक गुंतवणूकीची आवश्यकता आहे.
- ब) व्यावसायिक व्यवस्थापन प्रदान करणे
- क) उच्च परताव्याची हमी
- ड) जोखीम मुक्त आहेत

उत्तर: ब

२२) म्युच्युअल फंडाचे कोणते वैशिष्ट्य गुंतवणूकदारांना विविध सिक्युरिटीजमध्ये जोखीम पसरविण्यास अनुमती देते?

- अ) कर लाभ
- ब) तरलता
- क) विविधीकरण
- ड) उच्च परतावा

उत्तर: क

२३) तरलतेशी संबंधित म्युच्युअल फंडाचा महत्त्वपूर्ण फायदा काय आहे?

अ) गुंतवणूक दीर्घ कालावधीसाठी लॉक केली जाते

ब) रोख मध्ये रूपांतरित करणे सोपे

क) परताव्याची हमी आहे.

ड) उच्च व्यवहार खर्च.

उत्तर: ब

२४) म्युच्युअल फंड द्वारे व्यवस्थापित केले जातात:

अ) वैयक्तिक गुंतवणूकदार.

ब) स्टॉक एक्सचेंज अधिकारी.

क) व्यावसायिक निधी व्यवस्थापक

ड) सरकारी संस्था

उत्तर: क

२५) व्यावसायिक व्यवस्थापन हे म्युच्युअल फंडाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य का मानले जाते?

अ) यामुळे गुंतवणुकीची किंमत कमी होते

ब) कोणतेही जोखीम न घेता उच्च परताव्याची हमी देते.

क) गुंतवणूकदारांना फंड व्यवस्थापकांच्या कौशल्याचा लाभ घेण्यास अनुमती देते

ड) गुंतवणूक पर्यायांना एकाच मालमत्ता वर्गापर्यंत मर्यादित करते.

उत्तर : क

□□□

वित्तीय सेवा – भाग २

२.१ मर्चेंट बँकिंगच्या आर्थिक सेवा (Financial Services of Merchant Banking)

२.२ क्रेडिट रेटिंग. (Credit Rating)

२.३ विमा, एलआयसी, जीआयसी. इ. (Insurance. LIC, GIC. etc.)

२.४ इतर आर्थिक सेवा (other Financial Services)

प्रस्तावना (Introduction)

अलीकडील काळामध्ये सेवा क्षेत्रामध्ये अनेक क्रांतीकारक बदल घडून येत आहे. त्या बदलांमध्ये आर्थिक सेवा हा महत्वाचा घटक बनलेला आहे या आर्थिक सेवेमध्ये मर्चेंट बँकिंगच्या आर्थिक सेवा, ग्राहकांना आकर्षित करण्यासाठी दिलेल्या आधुनिक आर्थिक सेवा. त्याचबरोबर अनेक वित्तीय संस्थांची मानांकन ठरवणाऱ्या वित्तीय संस्था तसेच आजच्या आधुनिक युगामध्ये अनेक वित्तीय कंपन्या ग्राहकांना अनेक प्रकारचे विमा संरक्षण व वित्तीय सेवा प्रदान करत आहेत जेणेकरून देशातील अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्यासाठी आर्थिक सेवा ही आज काळाची गरज बनली आहे

विषय विवेचन- (Subject Description)

प्रस्तुत घटकांमध्ये आपण मर्चेंट बँकिंगच्या आर्थिक सेवा, त्यामुळे होणारा देशाला फायदा त्याचबरोबर क्रेडिट रेटिंग म्हणजे काय, क्रेडिट रेटिंग कोण ठरवतं तसेच विमा क्षेत्रामध्ये कार्यरत असणाऱ्या अनेक वित्तीय संस्था उदा. एलआयसी, जीआयसी याचबरोबर अनेक इतर आर्थिक सेवा प्रदान करणाऱ्या संस्था व त्यामुळे देशाला, ग्राहकांना होणारे फायदे इ.कआपण प्रस्तुत घटकांमध्ये अभ्यास यामध्ये करणार आहोत.

२.१ मर्चेंट बँकिंगच्या आर्थिक सेवा-

मर्चेंट बँक या गुंतवणूकदार आणि उद्योजक यामधील वित्तीय मध्यस्थ असतात. त्या गुंतवणूकदारांमधील अतिरिक्त पैसा गरजूला उद्योगाकडे नेण्याचे मध्यस्थ कार्य करतात मात्र त्या व्यापारी बँका नसतात. त्या जनतेकडून ठेवी स्वीकारत नाहीत व ठेवीमधून कर्ज देत नाहीत मात्र मर्चेंट बँक मोठ्या उद्योग गृहांना त्यांच्या स्थापनेपासून तर त्यांच्या आडव्या, उभ्या विस्तारासाठी विविध प्रकारे मदत करत असतात. मर्चेंट बँक आपल्या ग्राहकांना विविध सेवा पुरवतात आपल्या ग्राहकांची गरज विचारात घेऊन औद्योगिक प्रकल्प उभारणीच्या कार्यात प्रारंभी पासून म्हणजे प्रकल्प तयार करणे, भांडवल उभारणीस मदत करणे, प्रकल्प स्थापनेस तांत्रिक सल्ला व मार्गदर्शन करणे ही कार्ये या बँकिंग संस्था करीत असतात. यासाठी या बँका आपला ग्राहक शोधतात त्यांच्या विक्री गरजा लक्षात घेऊन त्या सोडवतात. त्यांना त्या संदर्भात मार्गदर्शन करतात म्हणून नवीन उद्योजक अशा वाणिज्य बँकांशी संपर्क देऊन त्यांच्या सहकाऱ्यांनी उद्योग अस्तित्व आणतात व देशाच्या विकासाबरोबर समाजाचा विकास घडवण्यामध्ये या मर्चेंट बँकांचा मोठा सहभाग असतो.

मर्चंट बँकांची उत्क्रांती-

१९६७ मध्ये प्रथमता: नॅशनल ग्रीनलँड बँकेने पहिली वाणिज्य बँक सुरू केली. तर १९७० मध्ये सिटी या परकीय बँकेने मर्चंट बँकिंग सेवा सुरू केल्या, १९७२ मध्ये भारतीय स्टेट बँकेने मर्चंट बँकिंग विभाग सुरू केला त्यानंतर आयसीआयसीआय, बँक ऑफ इंडिया, बँक ऑफ बडोदा, पंजाब नॅशनल बँक व इतर बँकांनी असे वित्तीय विभाग सुरू केले.

मर्चंट बँक म्हणजे काय?

* मर्चंट बँक ही एक वित्तीय संस्था आहे जी मोठ्या कॉर्पोरेशन आणि उच्च-निव्वळ-वर्थ व्यक्ती (HNWI- High-Net-Worth Individual) साठी अंडररायटिंग, कर्ज सेवा, आर्थिक सल्ला आणि निधी उभारणी सेवा आयोजित करते.

मर्चंट वाणिज्य बँकिंग चा विकास व महत्त्व -

मर्चंट बँका म्हणजे अशा प्रकारच्या संस्था असतात की या औद्योगिक उपक्रमांना जोखमीमध्ये व नवीन स्थापनेमध्ये विविध प्रकारच्या सेवा सुविधा पुरवतात त्या म्हणजे नवीन उपक्रमांच्या स्थापनेविषयी नियोजन करणे त्यांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करणे, उद्योजकांना आर्थिक सल्ला देणे, तांत्रिक सल्ला व मार्गदर्शन करणे, त्याचप्रमाणे व्यवसायाची पुनर्बांधणी, संपत्तीचे पुनरमूल्यांकन एकत्रीकरण इत्यादी योजनेबाबत नवीन उद्योजकांना मदत करतात.

मर्चंट बँक सतत आपले व्यवसायामध्ये व कार्यात बदल करताना दिसतात पूर्वी या बँका केवळ वित्त पुरवठा करत तर सध्या व्यवसायात स्पर्धात्मक दृष्ट्या अमुलाग्र बदल घडवून आणला आहे आणि सध्या विविध बँकांची सेवा पुरवतात. आज स्वीकृती गृह म्हणून व्यापारी हुंड्या स्वीकारून वित्त पुरवठा करीत आहे. पूर्वीच्या स्वीकृती गृहचाच विकास होऊन मर्चंट बँका उदयास आल्या.

सध्या मर्चंट बँक आपल्या पारंपरिक कार्यात बदल करून हिशोबलेखन, कायदेशीर सल्ला, तांत्रिक सल्ला, व मार्गदर्शन इत्यादी क्षेत्रात प्रगती केल्यास दिसते, तसेच वाणिज्य बँकांची मालकी भागीदारी संस्थेकडून कंपनीने व विविध संघटनांनी घेतली आहे. अर्थात हा बदल कार्यात्मक विकेंद्रीकरण व हिशोब स्वरूपात दिसून येतो. दुसऱ्या महायुद्धानंतर वाणिज्य बँकिंग क्षेत्रात मोठा बदल झाला असून अत्याधुनिक व नवीन संशोधित युरो डॉलर या चलनाच्या स्वरूपात दिसून येतो. IMF मार्फत SDR या चलनामार्फत वाणिज्य बँकांना त्या त्या देशातील चलनाच्या स्वरूपात चलन उपलब्ध करून दिले जाते. इतर देशात ही मर्चंट बँक आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होताना दिसून येत आहेत.

मर्चंट बँकिंगच्या आर्थिक सेवा:-

१. शेअर्स आणि डिबेंचर्सचे अंडररायटिंग
२. सार्वजनिक समस्यांचे व्यवस्थापन
३. पोर्टफोलिओ व्यवस्थापन
४. क्रेडिट सिंडिकेशन ज्यामध्ये कर्जासाठी अर्ज करण्याच्या सर्व चरणांचा समावेश असतो.
५. कॉर्पोरेट सल्लागार सेवा.

६. मर्चेंट बँका या डिपॉझिटरी नसलेल्या वित्तीय संस्था आहेत ज्या खाजगी कॉर्पोरेशन किंवा विशेष ग्राहकांना आर्थिक सेवा प्रदान करण्यात माहिर आहेत.
७. व्यापारी बँका मोठ्या कॉर्पोरेशन आणि उच्च-निव्वळ-वर्थ असलेल्या व्यक्तींसाठी कर्ज सेवा, आर्थिक सल्ला, खाजगी इक्विटी आणि निधी उभारणी सेवा प्रदान करतात.
८. व्यापारी बँका सामान्यतः सामान्य लोकांसाठी सेवा देत नाहीत, जरी त्यांच्याकडे किरकोळ आणि व्यावसायिक शस्त्रे असतील.
९. मोठ्या व्यापारी बँकांच्या काही उदाहरणांमध्ये JPMorgan Chase, Goldman Sachs आणि Citigroup यांचा समावेश होतो.

मर्चेंट बँकेची कार्ये -

भारतातील मर्चेंट बँकिंगचे कार्य सिक्युरिटीज अँड एक्सचेंज बोर्ड ऑफ इंडिया (SEBI) नियम, १९९२ द्वारे नियंत्रित केले जाते

व्यापारी बँका कॉर्पोरेट ग्राहकांना व्यवसाय करण्यास मदत करण्यासाठी आर्थिक आणि सल्लागार सेवा प्रदान करतात. ते बऱ्याचदा अशा कंपन्यांसोबत काम करतात जे प्रारंभिक सार्वजनिक ऑफर (IPO) द्वारे लोकांकडून निधी उभारण्यासाठी पुरेसे मोठे नसतात .

१. वित्तपुरवठा आणि कर्ज -

व्यापारी बँका पारंपारिकपणे रिअल इस्टेट, ट्रेड फायनान्स आणि परदेशी गुंतवणुकीसह आंतरराष्ट्रीय वित्तपुरवठा आणि अंडररायटिंग करतात. ते क्रेडिट पत्र (LOCs) देखील जारी करू शकतात. आंतरराष्ट्रीय व्यापार प्रशासन, क्रेडिट पत्र, व्यापारी बँका अधिक सर्जनशील स्वरूपाचे वित्तपुरवठा देखील देऊ शकतात. ते कॉर्पोरेशनला खाजगी प्लेसमेंटद्वारे सिक्युरिटीज जारी करण्यात मदत करू शकतात, ज्यासाठी कमी नियामक प्रकटीकरण आवश्यक आहे आणि ते अत्याधुनिक गुंतवणूकदारांना विकले जातात.

२. आंतरराष्ट्रीय व्यवहार-

जर बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन अनेक वेगवेगळ्या देशांमध्ये कार्यरत असेल, तर व्यापारी बँक त्या सर्व देशांमध्ये व्यवसाय चालवण्यास वित्तपुरवठा करू शकते आणि चलन विनिमय व्यवस्थापित करू शकते. जेव्हा एखादी कंपनी दुसऱ्या देशात मोठी खरेदी करण्याचा प्रयत्न करते, तेव्हा ती एक व्यापारी बँक शोधते जी क्रेडिट पत्र वापरून खरेदी करण्यासाठी निधी.

३. पोर्टफोलिओ मॅनेजमेंट मर्चेंट बँकिंग गुंतवणूकदारांना गुंतवणुकीचे निर्णय घेण्यासाठी गुंतवणूक सल्ला देते. व्यापारी बँक गुंतवणूकदारांना त्यांच्या वतीने सिक्युरिटीजचे व्यापार करून पोर्टफोलिओ व्यवस्थापन सहाय्य प्रदान करते.
४. ग्राहकांसाठी निधी उभारणे व्यापारी बँका ग्राहकांना रोखे खरेदी करून देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारातून निधी उभारण्यात मदत करतात.

५. प्रमोशनल क्रेडिटिटी मर्चेंट बँक ही व्यवसाय संस्थेच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात जाहिरात करण्यास मदत करते. हे संस्थेला त्यांच्या व्यावसायिक कल्पनांवर कार्य करण्यास आणि सरकारकडून मान्यता मिळविण्यास मदत करते.
६. कर्ज सिंडिकेशन ही व्यापारी बँकांद्वारे त्यांच्या ग्राहकांना बँका आणि वित्तीय संस्थांकडून कर्ज उभारणीसाठी प्रदान केलेली सेवा आहे.
७. लीजिंग सर्व्हिसेस मर्चेंट बँका त्यांच्या ग्राहकांना लीजिंग सेवा देखील देतात.

मर्चेंट बँकिंग नवीन व्यवसायांसाठी भरपूर समर्थन आणि संधी प्रदान करते. देशाच्या आर्थिक विकासावरही याचा सकारात्मक परिणाम होतो.

मर्चेंट बँकिंगची वैशिष्ट्ये-

- * मर्चेंट बँकिंग हा बँकिंगचा एक विशेष प्रकार आहे जो कॉर्पोरेशन, सरकार आणि उच्च निव्वळ-वर्थ व्यक्तींना सानुकूलित वित्तीय सेवा आणि सल्ला प्रदान करण्यावर लक्ष केंद्रित करतो.
- * मर्चेंट बँकर्स त्यांचे क्लायंट आणि वित्तीय बाजार यांच्यात मध्यस्थ म्हणून काम करतात, ग्राहकांना भांडवल उभारण्यात, जोखीम व्यवस्थापित करण्यात आणि हुशारीने गुंतवणूक करण्यास मदत करतात.
- * मर्चेंट बँकिंग सेवांमध्ये अंडररायटिंग, सिंडिकेशन, विलीनीकरण आणि अधिग्रहण, पोर्टफोलिओ व्यवस्थापन, कॉर्पोरेट पुनर्रचना आणि प्रकल्प वित्तपुरवठा यांचा समावेश होतो.
- * मर्चेंट बँकर्स आर्थिक डेटाचे विश्लेषण करण्यात, बाजारातील ट्रेंडचे मूल्यांकन करण्यात आणि त्यांच्या ग्राहकांसाठी गुंतवणूकीच्या संधी ओळखण्यात कुशल असतात.
- * मर्चेंट बँकिंगसाठी वित्तीय बाजारातील उच्च पातळीचे कौशल्य आणि अनुभव आवश्यक आहे, तसेच इतर वित्तीय संस्था, नियामक आणि प्रमुख भागधारक यांच्याशी मजबूत संबंध आवश्यक आहेत.

२.२ क्रेडिट रेटिंग (Credit Rating)

व्यक्तीच्या वित्तसंस्थेच्या, उद्योग संस्थेच्या आणि अन्य संस्थेच्या पतपात्रतेची वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन करण्याच्या पद्धतीला पत दर्जा पद्धती असे म्हणतात व असे करणाऱ्या संस्थेला पतदर्जा संस्था म्हणतात. पतदर्जावरून ऋणकोच्या पात्रतेबाबतची कल्पना येते. त्यावरून ऋणको संस्थेत किंवा कंपनीत गुंतवणूक करणे कितीत सुरक्षित व फायदेशीर आहे याचा अंदाज येतो.

क्रेडिट रेटिंग म्हणजे -

१. एखादी कंपनी किंवा संस्था संभाव्य कर्जदाराला दिलेला गुण किंवा ग्रेड आणि ते कर्जदाराने कर्जाची परतफेड करण्याची किती शक्यता आहे हे दर्शवते.
२. क्रेडिट रेटिंग हे- कर्ज किंवा इतर कर्ज साधनांवरील गुंतवणूकदारांच्या व्याजाची परतफेड करण्यासाठी कॉर्पोरेशन किंवा सरकारच्या क्षमतेचे मूल्यांकन आहे.

क्रेडिट रेटिंग हे कॉर्पोरेशन किंवा सरकारच्या कर्जाची परतफेड करण्याच्या क्षमतेचे स्वतंत्र मूल्यांकन आहे, एकतर सामान्य अटींमध्ये किंवा विशिष्ट आर्थिक दायित्वाशी संबंधित. कर्ज घेण्याच्या आणि परतफेड करण्याच्या वैयक्तिक इतिहासाच्या आधारावर व्यक्तींना क्रेडिट स्कोअर नियुक्त केले जातात. ग्राहकाला कर्ज देताना ते सावकारांकडून तपासले जातात. SP Global, Moody's आणि Fitch रेटिंग्ससह अनेक कंपन्यांद्वारे कंपन्या आणि सरकारांना क्रेडिट रेटिंग जारी केल्या जातात. ज्या गुंतवणूकदारांना या संस्थांद्वारे जारी केलेले बॉण्ड्स किंवा इतर डेट इन्स्ट्रुमेंट्स खरेदी करण्याचा धोका जाणून घ्यायचा आहे त्यांना क्रेडिट रेटिंगचा वापर केला जातो.

क्रेडिट रेटिंगचे प्रकार-

विविध क्रेडिट एजन्सी एजन्सी क्रेडिट रेटिंग निर्धारित करण्यासाठी समान वर्णमाला चिन्हे वापरतात. तथापि, या रेटिंगचे वर्गीकरण दोन प्रकारच्या श्रेणींमध्ये केले जाते - 'गुंतवणूक ग्रेड' आणि/किंवा 'सद्दा ग्रेड'.

गुंतवणुकीचा दर्जा- या रेटिंगचा संदर्भ आहे की केलेली गुंतवणूक ठोस आहे आणि कर्जदार बहुधा परतफेडीच्या अटी पूर्ण करेल. त्यामुळे त्यांची किंमत अनेकदा कमी असते.

सद्दा श्रेणी- हे रेटिंग दर्शविते की गुंतवणुकीमध्ये जास्त जोखीम असते आणि त्यांचे व्याजदर जास्त असतात.

पतदर्जा ठरवणारी संस्था संबंधित कंपनीच्या आर्थिक परिस्थितीचा (उदा. तिचा व्यवसाय 'त्यातील धोके' तिची देयता, तिच्या नफ्याचे प्रमाण, भविष्यातील विस्तार योजना इत्यादी) पूर्ण विचार करून तिच्या प्रत्येक पतसाधनांसाठी (उदा. शेअर्स, डिबेंचर्स, बॉण्ड्स बँकेच्या मुदत ठेवी इ.) विशिष्ट पण स्वतंत्र चिन्हाचा वापर करून त्यातील गुंतवणुकीतील जोखीम सुचित करित असते. उदा. CRISILची डिबेंचर्स,

बॉण्ड्स, इत्यादीसाठीची पतदर्जा चिन्हे व त्याचा अर्थ पुढीलप्रमाणे आहे.

AAA	-	सर्वाधिक सुरक्षितता
AA	-	जास्त सुरक्षितता
A	-	पुरेशी सुरक्षितता
BBB	-	सुरक्षित
BB	-	असुरक्षित
B	-	खूप जोखीम
C	-	फार मोठी जोखीम
D	-	कसूरदार

भारतातील क्रेडिट रेटिंग एजन्सी कोणत्या आहेत -

क्रेडिट एजन्सीद्वारे क्रेडिट रेटिंगचे मूल्यांकन केले जाते. भारतात, क्रेडिट रेटिंग एजन्सी SEBI (क्रेडिट रेटिंग एजन्सीज) विनियम, १९९९ द्वारे नियंत्रित केल्या जातात, सिक्युरिटीज अँड एक्सचेंज बोर्ड ऑफ इंडिया कायदा, १९९२ चा भाग.

भारतातील काही शीर्ष क्रेडिट रेटिंग एजन्सी आहेत-

१) क्रेडिट रेटिंग इन्फॉर्मेशन सर्व्हिसेस ऑफ इंडिया लिमिटेड (CRISIL) -

१९८७ मध्ये स्थापन झालेल्या भारतातील ही पहिली क्रेडिट रेटिंग एजन्सी होती. हे कंपनी, बँका आणि संस्थांना त्यांची ताकद, बाजारातील वाटा, बाजार प्रतिष्ठा मंडळ इ. वापरून रेट करते. कंपनी यूएसए, यूके, हाँगकाँग, पोलंड, अर्जेन्टिना आणि चीनमध्ये देखील कार्यरत आहे आणि A - D पर्यंत ८ प्रकारचे क्रेडिट रेटिंग ऑफर करते.

गुंतवणूक माहिती आणि क्रेडिट रेटिंग एजन्सी ऑफ इंडिया (ICRA) लिमिटेड

२) ICRA -

१९९१ मध्ये स्थापित, ICRA कॉर्पोरेट्सना बँक कर्ज, कॉर्पोरेट कर्ज, म्युच्युअल फंड आणि बरेच काही यासारख्या विविध परिस्थितींसाठी सर्वसमावेशक रेटिंग ऑफर करते.

३) क्रेडिट अँनालिसिस अँड रिसर्च लिमिटेड (CARE)-

एप्रिल १९९३ पासून, CARE अनेक क्रेडिट रेटिंग सेवा देत आहे. यामध्ये कर्ज, बँक कर्ज, कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स, वसुली, वित्तीय क्षेत्र आणि बरेच काही यासारख्या क्षेत्रांचा समावेश आहे. त्यांच्या रेटिंग स्केलमध्ये दोन श्रेणींचा समावेश होतो - दीर्घकालीन कर्ज साधन आणि अल्पकालीन कर्ज रेटिंग.

४) इंडिया रेटिंग अँड रिसर्च प्रायव्हेट लिमिटेड-

पूर्वीच रेटिंग्स इंडिया प्रा. लि. ही कंपनी कॉर्पोरेट जारीकर्ते, वित्तीय संस्था, प्रकल्प वित्त कंपनी, व्यवस्थापित निधी, शहरी स्थानिक संस्था इत्यादींच्या विश्वासाहतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी क्रेडिट रेटिंग देते.

५) Acuity रेटिंग आणि संशोधन-

पूर्वी स्मॉल मीडियम एंटरप्रायझेस रेटिंग एजन्सी ऑफ इंडिया लिमिटेड किंवा (SMERA रेटिंग्स लि.) ही क्रेडिट रेटिंग एजन्सी २०११ मध्ये स्थापन करण्यात आली होती. त्याचे दोन विभाग आहेत ASME रेटिंग आणि बॉण्ड रेटिंग, आणि A - D पर्यंत क्रेडिट रेटिंगचे ८ स्वरूप देखील ऑफर करते.

ही क्रेडिट रेटिंग एजन्सी बँक कर्ज, महानगरपालिका, रिअल इस्टेट गुंतवणूक, एनजीओ, भांडवली बाजार साधने, एसएमई इ. कंपनीचे क्रेडिट रेटिंग तपासण्यासाठी, वरीलपैकी एका क्रेडिट रेटिंग एजन्सीशी संपर्क साधणे आवश्यक आहे.

६) ब्रिकवर्क रेटिंग्स इंडिया प्रायव्हेट लिमिटेड -

ही क्रेडिट रेटिंग एजन्सी बँक कर्ज, महानगरपालिका, रिअल इस्टेट गुंतवणूक, एनजीओ, भांडवली बाजार साधने, एसएमई इ. कंपनीचे क्रेडिट रेटिंग तपासण्यासाठी, वरीलपैकी एका क्रेडिट रेटिंग एजन्सीशी संपर्क साधणे आवश्यक आहे.

क्रेडिट रेटिंगवर परिणाम करणारे घटक कोणते आहेत -

कंपनीच्या क्रेडिट रेटिंगवर परिणाम करणारे अनेक घटक आहेत, यासह:

१) कंपनीचा आर्थिक इतिहास-

- * कर्ज देणे आणि कर्ज घेणे इतिहास
- * मागील कर्ज
- * पेमेंट इतिहास
- * आर्थिक स्टेटमेन्ट
- * वर्तमान कर्जाची पातळी आणि प्रकार

२) कंपनीची भविष्यातील आर्थिक क्षमता -

- * कर्ज फेडण्याची क्षमता
- * अंदाजित नफा
- * वर्तमान कामगिरी

क्रेडिट रेटिंग हे पैसे उधार घेऊ इच्छिणाऱ्या कोणत्याही घटकासाठी क्रेडिट योग्यतेचे मूल्यांकन आहे. यामध्ये कॉर्पोरेशन, एनजीओ, प्रांतीय अधिकारी किंवा सरकार यांचा समावेश होतो. हे रेटिंग सत्यापित क्रेडिट रेटिंग एजन्सीद्वारे नियुक्त केले जातात जे कंपनीच्या आर्थिक इतिहासाचे आणि कर्ज घेतलेल्या कर्जाची परतफेड करण्याच्या क्षमतेचे मूल्यांकन करतात.

कर्ज मंजूर करायचे की नाही किंवा व्यवसाय उपक्रमात सामील व्हायचे हे ठरवण्यासाठी सावकार आणि गुंतवणूकदारांकडून याचा वापर केला जात असल्याने, चांगले क्रेडिट रेटिंग असणे महत्वाचे आहे कारण ते कंपनीला पैसे उभारण्यास, व्याजदर कमी करण्यास मदत करू शकते आणि चांगल्या लेखा मानकांना प्रोत्साहन देते.

चांगला क्रेडिट स्कोअर म्हणजे काय?

क्रेडिट स्कोअरची गणना करताना वेगवेगळे क्रेडिट ब्युरो वेगवेगळे स्कोअरिंग मॉडेल वापरतात, सर्वसाधारणपणे क्रेडिट स्कोअर खालीलप्रमाणे आहेत:

३००-५७९ - खराब

५८०-६६९ - योग्य

६७०-७३९ - चांगला

७४०-७९९ - खुप चांगला

८००-८५० - उत्कृष्ट

७००-७५० वरील क्रेडिट स्कोअर सामान्यतः चांगले मानले जातात. परंतु, प्रत्येक कर्ज देणाऱ्या संस्थेची स्वतःची जोखीम श्रेणी असते. उदाहरणार्थ, एक बँक ७०० वरील स्कोअर चांगला मानू शकते, तर दुसरी बँक ७५० वरील स्कोअरला प्राधान्य देऊ शकते.

तुमचा क्रेडिट स्कोअर कसा मोजला जातो?

आधीच नमूद केल्याप्रमाणे, एखाद्या व्यक्तीचा क्रेडिट स्कोअर ३००-९०० च्या दरम्यानचा आकडा असतो (९०० हा सर्वात जास्त स्कोअर असतो). हे स्कोअर अनेक घटकांचा वापर करून क्रेडिट माहिती ब्युरोद्वारे वापरल्या जाणार्या अल्गोरिदमद्वारे मोजले जातात. यात समाविष्ट:

१. पेमेंट इतिहास

तुमच्या क्रेडिट स्कोअरची गणना करताना मुख्य घटकांपैकी एक म्हणजे तुमचा परतफेड इतिहास. यामध्ये तुमची क्रेडिट कार्ड बिले, कर्ज आणि एचख चे पेमेंट समाविष्ट आहे. बँका आणि इतर वित्तीय संस्था ही माहिती क्रेडिट ब्युरोला मासिक आधारावर पाठवतात.

तुम्ही तुमची बिले आणि EMI चे पेमेंट वगळले किंवा उशीर केला असेल, तर ते तुमच्या क्रेडिट अहवालात दिसून येईल आणि यामुळे तुमचा क्रेडिट स्कोअर कमी होईल.

२. क्रेडिट वापर

क्रेडिट युटिलायझेशन म्हणजे तुम्ही वापरत असलेल्या तुमच्या क्रेडिटची रक्कम. हे तुमच्याकडे उपलब्ध असलेल्या एकूण क्रेडिटच्या ३०% च्या खाली ठेवले पाहिजे. उदाहरणार्थ, तुमची क्रेडिट मर्यादा १,००,००० प्रति महिना असल्यास, तुम्ही ३०,००० पेक्षा जास्त न वापरण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

तुमचा क्रेडिट वापर कमी आहे याची खात्री केल्याने तुमचा क्रेडिट स्कोअर कमी ठेवण्यास मदत होईल. हे करण्यासाठी, तुम्ही नियमित खरेदीसाठी डेबिट कार्ड किंवा रोख रक्कम वापरू शकता, तुमची क्रेडिट मर्यादा वाढवण्याचा विचार करू शकता किंवा दुसरे कार्ड निवडू शकता.

३. क्रेडिट कालावधी

तुमच्या क्रेडिट इतिहासाची लांबी हा एक महत्वाचा घटक आहे. तुमचे क्रेडिट खाते किती काळ आहे हे मूलतः आहे, कारण जुने खाते आणि जुनी क्रेडिट कार्डे सावकारांना खात्री देऊ शकतात की तुम्ही वेळोवेळी तुमची बिले नियमितपणे भरत आहात.

क्रेडिट स्कोअर ठरवण्यासाठी वापरण्यात येणारा आणखी एक महत्वाचा घटक म्हणजे तुम्ही तुमच्या क्रेडिटची सेवा देण्यासाठी घेतलेली वेळ. उदाहरणार्थ, अल्प-मुदतीचे कर्ज घेण्याच्या विरोधात, जर तुम्ही तुमच्या कर्जाची दीर्घ कालावधीत परतफेड करण्याचा पर्याय निवडला असेल (आणि या कर्जावर त्वरित आणि वेळेवर पेमेंट केले असेल), तर ते तुमचा क्रेडिट स्कोअर सुधारण्यास मदत करू शकते.

४. क्रेडिट मिक्स

तुम्ही ज्या प्रकारची क्रेडिटची निवड केली आहे तो देखील एक घटक आहे जो तुमचा क्रेडिट स्कोअर ठरवण्यात भूमिका बजावू शकतो. कर्जाचे दोन मुख्य प्रकार आहेत, असुरक्षित कर्ज आणि सुरक्षित कर्ज. असुरक्षित कर्जामध्ये क्रेडिट कार्ड आणि वैयक्तिक कर्ज यांचा समावेश होतो, तर सुरक्षित कर्जामध्ये वाहन कर्ज किंवा गृह कर्ज यांचा समावेश होतो.

सर्वसाधारणपणे, कर्ज देणाऱ्या संस्थांकडून असुरक्षित कर्जांची संख्या जास्त असणे हे नकारात्मक दिसू शकते. तुम्हाला धोकादायक कर्जदार म्हणून पाहिले जाऊ शकते, त्यामुळे तुमचा स्कोअर कमी होऊ शकतो.

दुसरीकडे, सावकार आणि क्रेडिट ब्युरोद्वारे सुरक्षित कर्जाच्या मोठ्या संख्येला प्राधान्य दिले जाते आणि ते तुमचा क्रेडिट स्कोअर वाढविण्यात मदत करू शकतात.

अशाप्रकारे, असुरक्षित कर्जे आणि सुरक्षित कर्जांचे निरोगी मिश्रण निवडण्याची शिफारस केली जाते.

५. नवीन क्रेडिट चौकशी

तुमच्या क्रेडिट स्कोअरवर परिणाम करणारे अंतिम घटकांपैकी एक म्हणजे तुम्ही क्रेडिटसाठी किती वेळा अर्ज केला आहे. यामध्ये क्रेडिट कार्ड, कर्ज इत्यादींसाठी अर्ज करणे समाविष्ट आहे. प्रत्येक वेळी तुम्ही नवीन क्रेडिटसाठी अर्ज करता तेव्हा, बँक किंवा कर्ज देणारी संस्था तुमच्या क्रेडिट स्कोअरची हार्ड इनक्वायरी म्हणून ओळखली जाईल जेणेकरून ते तुमच्या क्रेडिट इतिहासाबद्दल जाणून घेऊ शकतील.

अशा कठोर चौकशीचा तुमच्या क्रेडिट स्कोअरवर परिणाम होऊ शकतो. अशा प्रकारे, तुमचा अर्ज स्वीकारतील अशा संस्थांनाच अर्ज करण्याचा सल्ला दिला जातो.

लक्षात घ्या की सॉफ्ट इनक्वायरीज म्हणजे जेव्हा कोणी तुमचा क्रेडिट इतिहास अशा कारणास्तव तपासतो ज्याचा पैसे कर्ज देण्याशी संबंधित नाही. उदाहरणार्थ, जेव्हा तुम्ही तुमचा स्वतःचा क्रेडिट स्कोअर तपासता. या चौकशी तुमच्या क्रेडिट रिपोर्टवर देखील दिसतात परंतु तुमच्या क्रेडिट स्कोअरवर परिणाम करत नाहीत.

हे लक्षात ठेवणे महत्वाचे आहे की वर नमूद केलेल्या या घटकांपैकी प्रत्येक घटक तुमच्या क्रेडिट स्कोअरच्या ठराविक टक्केवारीसाठी मोजतो. उदाहरणार्थ, तुमच्या परतफेडीच्या इतिहासाला सर्वाधिक महत्त्व (सुमारे ३५%) आहे, तर दुसरा सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे क्रेडिट वापर (सुमारे ३०%).

तुमच्या क्रेडिट इतिहासाची लांबी - म्हणजे, क्रेडिट कालावधी - १५% आहे, तर वापरलेल्या क्रेडिटचा प्रकार आणि नवीन क्रेडिट चौकशीची संख्या दोन्ही प्रत्येकी १०% आहे.

हे सर्व घटक जाणून घेतल्याने आणि ते तुमच्या क्रेडिट स्कोअरवर कसा परिणाम करू शकतात हे जाणून घेतल्याने तुम्हाला कमकुवत स्कोअर कसा टाळायचा हे जाणून घेण्यात मदत होऊ शकते. हे

खूप महत्वाचे असू शकते कारण तुम्हाला माहिती आहे की तुम्हाला कर्जासाठी कधी अर्ज करावा लागेल.

अशा प्रकारे, तुमचा स्कोअर उच्च आहे याची खात्री करण्यासाठी तुमचा क्रेडिट स्कोअर आणि तुमच्या क्रेडिट प्रोफाइलचे नियमितपणे निरीक्षण करत रहा. अशा प्रकारे, तुम्ही तुमच्या क्रेडिट अहवालातील कोणत्याही त्रुटी वेळेवर दुरुस्त करू शकता आणि तुम्ही कधीही क्रेडिट-रेडी असाल.

२.३ Insurance. LIC, GIC. etc. -

विमा (Insurance.) - अर्थ -

विम्याचा शाब्दिक अर्थ अप्रत्याशित आणि दुर्दैवी नुकसानाविरुद्ध आश्वासन असेल. याचा अर्थ असा की, तुमच्या जीवनाच्या सामान्य वाटचालीत तुम्हाला सामान्यपेक्षा कमी घटना आढळल्यास, आणि त्यामुळे आर्थिक नुकसान झाले, तर तुम्हाला भरपाई मिळू शकते

कायदेशीररित्या विम्याची व्याख्या एक करार म्हणून केली गेली आहे जिथे विमाकर्ता कोणत्याही अनपेक्षित आकस्मिकतेमुळे झालेल्या नुकसानीविरुद्ध विमाधारकाला भरपाई देण्यास सहमत आहे. करारामध्ये एक मोबदला देखील समाविष्ट असतो ज्याला प्रीमियम म्हणतात. जास्तीत जास्त उपलब्ध लाभ रकमेला सम श्युअर्ड किंवा विम्याची रक्कम म्हणतात.

विमा हा विमा कंपनी (विमा कंपनी) आणि विमाधारक (वैयक्तिक) यांच्यातील कायदेशीर करार आहे, ज्यामध्ये विमाधारकाला विमा कंपनीकडून विशिष्ट परिस्थितीत होणाऱ्या नुकसानीबद्दल आर्थिक संरक्षण मिळते.

विम्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये -

१. विमा हे जोखीम हस्तांतरणाचे साधन आहे.
२. विमा हा एक सामुदायिक उपाय आहे कारण अनेक लोक, ज्यांना समान जोखमीचा सामना करावा लागतो, ते नुकसान सहन करण्यासाठी त्यांचे निधी एकत्र करतात.
३. हा करार इतर व्यावसायिक करारांपेक्षा मअत्यंत सद्भावनाफ तत्त्वावर आधारित आहे.
४. विमा कवच तोटा होण्याच्या संभाव्यतेवर परिणाम करत नाही किंवा तोट्याची तीव्रता कमी करत नाही.
५. विमा कराराचा एक पक्ष म्हणून, तुम्ही नेहमी तोटा टाळण्याचा, कमी करण्याचा आणि कमी करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.
६. तुम्ही केवळ अशा जोखमींचा विमा काढू शकता जे घटना आणि परिमाणात अप्रत्याशित आहेत.
७. सट्टा, आर्थिक (सट्टेबाजी) आणि व्यावसायिक जोखमींचा विमा काढला जाऊ शकत नाही

विमा क्षेत्राचे महत्त्व -

- * विमा हे एक सामाजिक सुरक्षिततेचे महत्त्वाचे साधन आहे
- * विम्यामुळे जोखमीची तीव्रता कमी होते
- * विम्यामुळे आपल्या मौल्यवान वस्तू, मालमत्तेचे असुरक्षितता, वाहतुकीस होणारे नुकसान इत्यादीपासून संरक्षण मिळते.

- * विम्यामुळे व्यावसायिक व व्यक्तिगत जीवनात अचानकपणे उद्भवणाऱ्या समस्या किंवा संकटाचे घातक किंवा वाईट परिणाम व्यक्तीला सहन करण्याची क्षमता मिळते किंवा त्याची तीव्रता कमी होते
- * विमा घेतल्यास कोणतेही संकट उद्भवल्यास व्यक्तीला सुरक्षिततेची हमी मिळते
- * विम्यामुळे व्यक्तीला बचतीची सवय लागते.
- * विमा पत्राच्या तारणावर बँका किंवा वित्तीय संस्थाकडून कर्ज मिळवता येते .
- * आर्थिक स्थिरता प्रदान करते
- * विमा हे एक आर्थिक साधन आहे.
- * आर्थिक वाढीस मदत करते.

भारतात जीवन विमा, आरोग्य विमा आणि साधारण विमा या तीन क्षेत्रात विमा कंपनी कार्यरत आहे यावरून भारतीय विमा उद्योगांची दोन विभाग पडतात

१. **जीवन विमा** – त्यामध्ये जीवन व आरोग्य संबंधित जोखीम बाबत विमा संरक्षण दिले जाते .
२. **साधारण विमा** – यामध्ये सागरी विमा, मोटर वाहन विमा,अग्निविमा इत्यादी विमांचा समावेश होतो म्हणून यास बिगर विमा जीवन असेही म्हणतात.

भारतातील जीवन विमा व्यवसायातील महत्त्वाचे टप्पे –

१. भारतातील जीवन विमा व्यवसायाची सुरुवात ब्रिटिशांनी केली. १८१८ मध्ये ब्रिटिशांनी भारतात ओरिएंटल लाइफ इन्शुरन्स विमा कंपनी कलकत्ता येथे स्थापन केले.
२. १८२३ मध्ये बॉम्बे लाइफ इन्शुरन्स कंपनी बॉम्बेला स्थापन केली
३. १८७० मध्ये बॉम्बे मॅच्युअल लाईफ इन्शुरन्स सोसायटीची स्थापना केली. हा भारतातील पहिला संघटित प्रयत्न होता.
४. १८७४ मध्ये ओरिएंटल गव्हर्नमेंट सेक्युरिटी न्शुरन्स या कंपनीने प्रथम भारतात संघटित विमा व्यवसायाचा प्रसार केला.
५. १९१२ मध्ये भारतात प्रथम भारतीय विमा कंपनी कायदा संमत करण्यात आला आणि १९२८ पासून या कायद्याची अंमलबजावणी करण्यात आली
६. १९३८ मध्ये विमाधारक लोकांच्या हिताचे रक्षण करण्याच्या उद्देशाने पूर्वीचे सर्व विमा कायदे एकत्रित करून हा कायदा तयार करण्यात आला.
७. १९५६ पर्यंत २५४ विमा कंपन्यांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले या सर्व कंपन्यांचे एकत्र करून १९५६ मध्ये एलआयसी कायदा संमत करण्यात आला आणि या कायद्याला अनुसरून एक सप्टेंबर १९५६ मध्ये एलआयसी ची स्थापना करण्यात आली.

भारतीय जीवन विमा निगम -

LIC - Life Insurance Corporation of India

स्थापना - १ September १९५६

मुख्यालय - मुंबई

बोधवाक्य - योगक्षेमं वहाम्यहम् (ज़िन्दगी के साथ भी, ज़िन्दगी के बाद भी)

LIC - ही भारत सरकारच्या मालकीची आहे

८ क्षेत्रीय कार्यालये, ११३ विभागीय कार्यालये, २०४८ शाखा, ५४ ग्राहक सेवा केंद्रे व २५ महानगर सेवा केंद्रे आहेत.

LIC ची उद्दिष्टे -

- * देशामधील विमायोग्य व्यक्तींपर्यंत पोचण्यासाठी आणि त्यांना वाजवी किमतीमध्ये मृत्युपासून पुरेसे आर्थिक संरक्षण पुरवण्यासाठी सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गांमध्ये आणि विशेषतः ग्रामीण भागामध्ये आयुर्विम्याचा विस्तार करणे.
- * विम्याशी सलग्न बचत पर्याप्त आकर्षक बनवून लोकांची बचत जास्तीजास्त गतिशील करणे. राष्ट्रीय प्राधान्यक्रम आणि आकर्षक परताव्याचे बंधन डोळ्यासमोर ठेऊन, गुंतवणूक करावयाचा निधी गुंतवणूकदार आणि समग्र समुदायाच्या जास्तीजास्त फायद्यासाठी, एकूण समुदायाचे हित नजरेआड न करता, ज्यांचा पैसा विश्वासावर घेण्यात आलेला आहे त्या पॉलिसीधारकांची प्राथमिक बंधने लक्षात ठेऊन, निधीची गुंतवणूक करणे.
- * जास्तीजास्त काटकसरीने आणि पैसा पॉलिसीधारकांचा आहे हे ओळखून विमा व्यवसाय आयोजित करणे.
- * विमे धारकांच्या वैयक्तिक आणि सामूहिक विश्वस्त या नात्याने कार्य करणे.
- * सामाजिक आणि आर्थिक वातावरण बदलात उत्पन्न होऊ शकणा- या विविध गरजा विम्याद्वारे भागविणे.
- * तसेच विमा समूहाच्या हितासाठी सौजन्यासह परिणामकारक सेवा पुरवण्यात महामंडळांमध्ये काम करणा-या सर्व लोकांचा त्यांच्या पर्याप्त क्षमतेमध्ये सहभाग करणे.

- * निष्टेने संयुक्त उद्दिष्ट गाठण्याच्या वाटचालीत महामंडळाच्या सर्व एजंट आणि कर्मचा-यांमध्ये त्यांचे कर्तव्य पार पाडताना सहभाग,अभिमान आणि कामाचे समाधान उंचावत ठेवणे.
जीवन विम्याचा संपूर्ण भारतभर प्रसार करणे.
- * भारतात प्रामुख्याने ग्रामीण भागात विम्याचा प्रसार करणे जेणेकरून देशातील प्रत्येक विमा उतरवण्यायोग्य व्यक्तीपर्यंत ही सेवा पुरवणे व त्यांना वाजवी दरात पुरेशी आर्थिक संरक्षण देणे.
- * समाजाला बचतीची सवय लावणे आणि त्यासाठी प्रेरित करणे.
- * विमाधारक व्यक्तींना उमेदवारी संरक्षण देणे.
- * जास्ती जास्त विमाधारकाला लाभ मिळवून देणे. संकटकात त्याला आर्थिक सुरक्षा प्रदान करणे
- * विमाधारकाबरोबर त्याच्या कुटुंबालाही सुरक्षा प्रदान करणे
- * बदलत्या सामाजिक आणि आर्थिक वातावरणानुसार समाजाचे विविध जीवन विमा गरजा पूर्ण करणे.

उद्देश -

उच्च परताव्यासह अपेक्षित गुणधर्मांची उत्पादने आणि सेवा देऊन आणि आर्थिक विकासासाठी संसाधने प्रदान करून आर्थिक सुरक्षित द्वारे लोकांच्या जीवनाची गुणवत्ता सुनिश्चित करणे आणि वाढवणे.

जीवन विम्याचा प्रसार सर्वत्र ,विशेषतः ग्रामीण भागात करणे, जेणेकरून देशातील प्रत्येक विमा उतरविण्यायोग्य व्यक्तीपर्यंत ही सेवा पोहचेल आणि वाजवी दरात त्यांना पुरेसे आर्थिक संरक्षण देणे.

एलआयसीच्या विविध विमा योजना -

जीवन उमंग, प्रधानमंत्री जीवन ज्योति योजना, अटल पेन्शन योजना, नवीन मनी बँक योजना, जीवन शिरोमणी, विमा श्री, जीवन लक्ष्य जीवन लाभ, बचत प्लस, जीवन अमर, एलआयसी टेक टर्म प्लॅन, नवीन जीवन आनंद, जीवन उमंग, एलआयसी न्यू चिल्ड्रन्स मनी-बँक प्लॅन, एलआयसी टेक टर्म प्लॅन, जीवन लाभ, जीवन तरुण.

२०२३-२४ मध्ये एलआयसीला चांगली कामगिरी केल्याबद्दल पुढील पुरस्कार मिळालेले आहेत-

1. National Award for Best Mobil -pplication
2. National Award for Excellence in -gency Distribution
3. National Award for Digital Marketing Campaign
4. SAP ACE Award 2023
5. Financial service Marketing Summit -wards Insurance Company of the Year Life
6. Financial service Marketing Summit -wards in Claims Service Leader Large

जनरल विमा कंपनी -

(G I C - General Insurance Company)

भारतीय जनरल इन्शुरन्स कॉर्पोरेशन (GIC) ही सरकारी मालकीची कंपनी आहे जी पुनर्विमा उत्पादने आणि विमा सेवा देते.

स्थापन - भारत सरकारने १९७२ केली

मुख्यालय - मुंबई येथे आहे.

निर्मिती - GIC ची स्थापना २२ नोव्हेंबर १९७२ रोजी कंपनी कायदा, १९५६ अंतर्गत करण्यात आली.

उद्देश - GIC ची स्थापना सामान्य विमा व्यवसाय नियंत्रित करण्यासाठी, देखरेख करण्यासाठी आणि पुढे नेण्यासाठी करण्यात आली.

उपकंपन्या - GIC च्या उपकंपन्यांमध्ये The Oriental Insurance Company आणि GIC of India - UK शाखा यांचा समावेश होतो.

भूमिका - GIC नामित राष्ट्रीय पुनर्विमा कंपनी आहे आणि आंतरराष्ट्रीय पुनर्विमा उद्योगातील एक प्रमुख कंपनी आहे.

उद्दिष्टे -

१. आग, अपघात आणि चोरी यांसारख्या जीवनाव्यतिरिक्त सामान्य विमा व्यवसाय चालवणे
२. विमा व्यवसाय चालवण्यासाठी त्याच्या सहाय्यक कंपन्यांना मदत करणे आणि प्रोत्साहन देणे
३. GIC च्या सहाय्यक कंपन्यांना उत्पादक आणि कार्यक्षम पद्धतीने गुंतवणूक धोरणे आयोजित करण्यात मदत करणे

कार्ये -

१. वैयक्तिक आजार, भौतिक मालमत्तेचे नुकसान आणि कोणतीही दुर्घटना यासारख्या विशिष्ट आपत्तींविरुद्ध विमा प्रदान करणे
२. संधि आणि फॅकल्टीव्ह दोन्ही आधारावर पुनर्विमा उत्पादने ऑफर करणे
३. भारत, मध्य पूर्व प्रदेश, आसियान प्रदेश आणि यूके आणि युरोपियन युनियन देशांमध्ये कार्यरत आहे.

२.४ इतर आर्थिक सेवा (Other financial services)

बँकिंग सेवा- (Banking services)

भारतातील वित्तीय सेवा क्षेत्र हे बँकिंग क्षेत्राद्वारे चालते. सार्वजनिक, खाजगी, परदेशी, प्रादेशिक ग्रामीण आणि शहरी/ग्रामीण सहकारी क्षेत्रातील असंख्य बँका संपूर्ण देशात अस्तित्वात आहेत. वैयक्तिक बँकिंग, व्यवसाय बँकिंग आणि कर्ज या विभागांतर्गत पुरविल्या जाणाऱ्या काही आर्थिक सेवा आहेत. बँकिंग प्रणालीची तरलता, भांडवलीकरण आणि आर्थिक स्थिरता यांचे देखरेख रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI) करते.

व्यावसायिक सल्लागार (Professional Advisory)

भारतात आर्थिक सेवांमधील हे सर्वात सामान्य प्रकारचे क्षेत्र आहे. भारतात किंवा अनेक प्रगत देशांमध्ये व्यावसायिक सल्लागार हे नवीन क्षेत्र नावारूपास आले आहे त्यामध्ये अनेक व्यवसायासंबंधी व नवीन व्यवसाय करणाऱ्यांना व्यावसायिकांना आर्थिक सल्लागार म्हणून मार्गदर्शन करणाऱ्या अनेक कंपन्या किंवा संस्था व व्यक्ती आज कार्यरत आहेत. जे लोक वित्तीय सेवा आणि व्यवसाय दोघांनाही विविध प्रकारच्या सेवा देतात, ज्यात गुंतवणूक योग्य परिश्रम, M & A समुपदेशन, मूल्यांकन, रिअल इस्टेट सल्ला, जोखीम सल्ला आणि कर सल्ला यांचा समावेश आहे. छोट्या देशांतर्गत सल्लागार कंपन्यांपासून ते मोठ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांपर्यंत असंख्य सेवा प्रदाते या सेवा देतात.

संपत्ती व्यवस्थापन (Wealth Management)

संपत्ती व्यवस्थापन हे आज काळाच्या युगातील गरज आहे म्हणून आर्थिक सेवांमध्ये संपत्ती व्यवस्थापन महत्त्वाचा घटक आहे. संपत्ती व्यवस्थापनमध्ये ग्राहकांची आर्थिक उद्दिष्टे, जोखीम सहिष्णुता आणि वेळेच्या क्षितिजानुसार, संपत्ती व्यवस्थापनमध्ये ऑफर केलेल्या वित्तीय सेवांमध्ये ग्राहकांच्या संपत्तीचे व्यवस्थापन आणि गुंतवणूक विविध वित्तीय साधनांमध्ये समाविष्ट आहे, ज्यामध्ये रिअल इस्टेट, वस्तू, कर्ज, स्टॉक, म्युच्युअल फंड, विमा, यांचा समावेश आहे. डेरिव्हेटिव्ह्ज आणि संरचित वस्तू. कोणत्याही वित्त उत्साही व्यक्तीने आर्थिक जोखीम व्यवस्थापनाच्या फायद्यांसह स्वतःला परिचित केले पाहिजे. या गोष्टीची जतन करण्यासाठी संपत्ती व्यवस्थापनासाठी या सेवा महत्त्वाच्या दिल्या जातात म्हणून आज आर्थिक साक्षरता व संपत्ती व्यवस्थापन आज काळाची गरज बनली आहे.

म्युच्युअल फंड (Mutual Funds)

म्युच्युअल फंडाचे प्रदाते अनेक मालमत्ता वर्ग, सहसा कर्ज आणि इक्विटी-लिंकड मालमत्ता असलेल्या फंडांसाठी तज्ञ गुंतवणूक सेवा देतात. त्यांच्या सामान्यतः कमी जोखीम, कर फायदे, अंदाजे परतावा आणि विविधतेच्या गुणांमुळे, ही उत्पादने भारतात विशेषतः लोकप्रिय आहेत. कमी-जोखीम संपत्ती गुणक म्हणून त्याच्या लोकप्रियतेमुळे, म्युच्युअल फंड बाजाराने गेल्या पाच वर्षांत व्यवस्थापनाखालील मालमत्तेत दुहेरी अंकी वाढ पाहिली आहे. सध्या गुंतवणुकीमध्ये मॅच्युअल फंड मध्ये गुंतवणूक करणारा मोठा वर्ग निर्माण झाला आहे व त्यासाठी गुंतवणूक कोणत्या फंडामध्ये करावी त्याचा बेनिफिट कसा मिळेल यासाठी अनेक मार्गदर्शन कंपन्या किंवा मध्यस्थी कंपन्या आज कार्यरत आहेत उदा.- Angel one, HDFC SKY, NJ-Wealth, SP-Wealth, Groww.

शेअर बाजार (Stock Market)

शेअर बाजार विभाग भारतातील नॅशनल स्टॉक एक्सचेंज आणि बॉम्बे स्टॉक एक्सचेंजच्या वापरकर्त्यांसाठी विविध इक्विटी-लिंक्ड गुंतवणूक उपाय ऑफर करतो. ग्राहकांचे परतावे भांडवलाच्या वाढीवर आधारित असतात, जे इक्विटी सोल्यूशनचे मूल्य आणि/किंवा लाभांश, तसेच व्यवसायांनी त्यांच्या गुंतवणूकदारांना दिलेली देयके यामध्ये वाढ होते.

कोषागार/कर्ज साधने (Treasury/Debt Instruments)

सरकार आणि व्यावसायिक संस्थांद्वारे जारी केलेल्या बाँडमधील गुंतवणूक ही या श्रेणीमध्ये (कर्ज) प्रदान केलेल्या सेवांपैकी एक आहे. गुंतवणुकीचा कालावधी संपल्यावर, बाँड जारीकर्ता (कर्जदार) गुंतवणूकदाराला निश्चित पेमेंट (व्याज) आणि मूळ परतफेड देतो. सूचीबद्ध बॉण्ड्स, नॉन-कन्व्हर्टेबल डिबेंचर, कॅपिटल-गेन बॉन्ड, GoI बचत रोखे, कर-मुक्त बाँड, इ. या क्षेत्रातील विविध प्रकारच्या साधनांची काही उदाहरणे आहेत.

कर/ऑडिट सल्ला (Tax/Audit Consulting)

या बाजारामध्ये कर आणि लेखापरीक्षाच्या क्षेत्रातील वित्तीय सेवांची विस्तृत श्रेणी समाविष्ट आहे. ते सेवा देत असलेल्या ग्राहकांच्या आधारावर, व्यवसाय आणि व्यक्ती, या सेवा डोमेनमध्ये विभागले जाऊ शकते: वैयक्तिक कर (कर दायित्वांची गणना करणे, कर रिटर्न सबमिट करणे, कर-बचत सल्ला प्राप्त करणे इ.); व्यवसाय कर (कर दायित्वे निश्चित करणे, हस्तांतरण किमतींची रचना आणि विश्लेषण करणे, GST साठी नोंदणी करणे, कर अनुपालन सल्ला प्रदान करणे इ.). ऑडिटिंग क्षेत्रातील सेवांमध्ये वैधानिक ऑडिट, अंतर्गत ऑडिट, सेवा कर ऑडिट, टॅक्स ऑडिट, प्रक्रिया आणि व्यवहार ऑडिट, रिस्क ऑडिट, स्टॉक ऑडिट इत्यादींचा समावेश होतो.

भांडवल पुनर्रचना Capital Restructuring

भांडवल पुनर्रचना या विभागातील आर्थिक उपायांच्या प्रकारांमध्ये सामान्यतः संरचित व्यवहार, कर्जदार वाटाघाटी, प्रवेगक M & A आणि भांडवल उभारणी यांचा समावेश होतो. भांडवल पुनर्रचना या सेवा मोठ्या प्रमाणावर व्यवसायांना पुरविल्या जातात, त्यामध्ये नफा वाढवण्यासाठी किंवा दिवाळखोरी, अस्थिर बाजार, तरलतेची कमतरता किंवा प्रतिकूल टेकओव्हर यांसारख्या आपत्कालीन परिस्थितींना तोंड देण्यासाठी भांडवली संरचना (कर्ज आणि इक्विटी) बदलणे समाविष्ट आहे. या बाजारात, गुंतगुंतीचे सौदे, कर्जदार वाटाघाटी, जलद M & A आणि भांडवल उभारणी ही आर्थिक उपायांची विशिष्ट उदाहरणे आहेत.

पोर्टफोलिओ व्यवस्थापन (Portfolio Management)

पोर्टफोलिओ व्यवस्थापकांद्वारे जे ग्राहकांच्या मालमत्तेच्या विस्तृत श्रेणीतील गुंतवणुकीचे मूल्यांकन करतात आणि ऑप्टिमाइझ करतात, हा विभाग अत्यंत विशिष्ट आणि अनुकूल विविध प्रकारची सोल्यूशन्स ऑफर करतो ज्यामुळे ग्राहकांना त्यांची आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्यात मदत होते. या सेवा विवेकाधीन नसलेल्या आहेत आणि मोठ्या प्रमाणात HNIs साठी लक्षित आहेत.

भारतातील शीर्ष वित्तीय सेवा कंपन्या -

(Top Financial Services companies in India)

- * महिंद्रा आणि महिंद्रा फायनान्शियल सर्व्हिसेस लि.
- * HDB वित्त सेवा
- * बजाज फायनान्स लि.
- * IDFC फर्स्ट बँक लि.
- * मुथूट फायनान्स लि.
- * टाटा कॅपिटल फायनान्शियल सर्व्हिसेस लि.
- * आदित्य बिल्रा फायनान्स लि.
- * चोलामंडलम इन्व्हेस्टमेंट अँड फायनान्स कंपनी लिमिटेड
- * L & T फायनान्स होल्डिंग्स लि

रिकाम्या जागा भरा.

१. मर्चेंट बँकिंगमध्ये खालीलपैकी कोणती सेवा समाविष्ट नाही?
अ) इश्यू व्यवस्थापन
ब) पोर्टफोलिओ व्यवस्थापन
क) कर्ज व्यवस्थापन
ड) विमा सल्लागार.
२. मर्चेंट बँकिंगमध्ये, कॉर्पोरेट सल्लागारात काय समाविष्ट होते?
अ) कंपन्यांना विलीनीकरणासाठी मदत करणे
ब) कर्ज देणे
क) ठेवी घेणे
ड) खाते उघडणे
३. मर्चेंट बँकिंग कोणत्या प्रकारच्या आर्थिक संस्थेचा भाग आहे?
अ) कमर्शियल बँकिंग
ब) वित्तीय सेवा
क) विमा कंपन्या
ड) क्रेडिट युनियन
४. क्रेडिट रेटिंग म्हणजे काय?
(अ) कंपनीच्या उत्पन्नाचे मूल्यांकन
(ब) कंपनीच्या कर्जाची परतफेड करण्याची क्षमता आणि विश्वसनीयता यांचे मूल्यांकन
(क) कंपनीच्या मालमत्तेचे मूल्यांकन
(ड) कंपनीच्या खर्चाचे मूल्यांकन
५. भारतातील प्रमुख क्रेडिट रेटिंग एजन्सी कोणती आहे?
(अ) सिबिल
(ब) ICRA
(क) CRISIL
(ड) वरील सर्व

- संदर्भ ग्रंथ :**

- (03) B.A. III. : Sim V & VI :Economics : E-Banking

13. E-Banking in India: Challenges and Opportunities- Rimpi Jatana, R.K. Uppal.
14. E-Banking: - R. Kumar, M. Deshpande
15. S. Chand (2020) Indian Economy - Dutt and Sundharam
१०. किरण देसले -भारतीय अर्थव्यवस्था, (दीपस्तंभ पब्लिकेशन)
११. Banking Awareness Magazine. : 2024
१२. RBI Bulletin 2023-24
१३. Mishra and Puri (2019) Indian Economy, Himalaya Publication House

